

کاوشی درباره سید ابوالرضا راوندی و روایت کتاب الصحاح فی اللغة

۲۱۶-۲۵۱

چکیده: ابوالرضا راوندی دانشمند امامی ساکن کاشان، که در عصر خود به عنوان ادیبی سرشناس در مناطق شیعه نشین مرکزی جبال شناخته می‌شد. او اهتمام به تصحیح و تحشیه کتب لغت و ادب داشت، و اجازه روایت این آثار را داشته است. او نسخه ای از کتاب الصحاح فی اللغة جوهری را بر اساس نسخه ای صحیح کتابت کرده، و آن را با نسخ دیگری از جمله نسخه ای از ابوالفضل المیکالی مقابله و تصحیح نموده است. نسخه الصحاح به تصحیح و تحشیه او، اساس تعدادی از نسخه های موجود کتابت شده در مناطق کاشان و قم بوده است. نسخه ی او دربردارنده حواشی و نکاتی از ابوسهل هروی بر کتاب الصحاح و همچنین نکات و فوایدی منقول از «الزجاج» بوده است.

کلید واژه: ابوالرضا فضل الله بن علی راوندی؛ کاشان؛ نسخه های خطی کتاب الصحاح فی اللغة؛ ابو سهل هروی؛ یعقوب بن احمد نیشابوری

A Research about Sayyed Abulrezā Rāvandī and the Narration of the book Al-Şiḥāḥ Fi al-Lunghah

Rasul Jazini Durche

Abstract: Abulrezā Rāvandī, an Imami scholar living in Kashan, who in his time was known as a well-known writer in the central Shiite areas of Jibāl. His special interest was editing and commenting on dictionaries and literary works, and had permission (Ijāzah) to narrate them. He has scribed a copy of the book Al-Şiḥāḥ Fi al-Lunghah by Juhārī based on a validated version of the book. He has compared it with other copies and edited it based on them, including a copy of Abu al-Faḍl al-Mikyālī. This version has been the basis of a number of existing manuscripts of the book written in Kashan and Qom regions. His copy contains notes and points from Abū Sahl Hirawī on the book of Al-Şiḥāḥ, as well as points and comments quoted from «Zajāj».

Keywords: Abulrezā Faḍlulāh ibn Ali Rāvandī; Kashan; Manuscripts of the book Al-Şiḥāḥ Fi al-Lunghah; Abū Sahl Hirawī; Yaḳūb bin Aḥmad Neyshābūrī

بحث عن السيد أبو الرضا الراوندي وروايته لكتاب الصحاح في اللغة رسول جزيني درچه
الخلاصة: أبو الرضا الراوندي هو أحد علماء الشيعة الساكنين في كاشان، وكان في زمانه يُعدّ واحداً من الأدباء المعروفين في المناطق الجبلية المركزية التي يسكنها الشيعة. وهذا العالم كان مهتماً بتصحيح وتحشية كتب اللغة والأدب، ولديه إجازة في رواية هذه الكتب. وقد استنسخ نسخة من كتاب الصحاح في اللغة للجوهري عن نسخة صحيحة، وقد صححها استناداً على مقابلتها لنسخ أخرى منها نسخة لأبو الفضل الميكالي. وقد صارت هذه النسخة التي تضمنت تصحيحاته وحواشيه أساساً للعديد من النسخ الموجودة المكتوبة في مناطق كاشان وقم. وتتضمن نسخة الراوندي عدداً من الحواشي والملاحظات التي كتبها أبو سهل الهروي على كتاب الصحاح، كما تتضمن ملاحظات وفوائد منقولة عن الزنجاج أيضاً.
المفردات الأساسية: أبو الرضا فضل الله بن علي الراوندي، كاشان، النسخ الخطيّة من كتاب الصحاح في اللغة، أبو سهل الهروي، يعقوب بن أحمد النيشابوري.

ایرانیان در تأسیس و توسعه انواع علوم ادبی عربی و دانش‌های وابسته به آن سهمی مهم و تأثیرگذار داشته‌اند. ادیبان و لغویان سرشناسی در قرون ۴ تا ۶ در مناطق شرق جهان اسلام مانند خراسان بزرگ به خصوص شهر نیشابور و مناطق جبال مانند ری و اصفهان برخاستند.

در دوره حکومت سلجوقیان در قرن ششم کاشان منشأ ادب و محل فضلالی لغت عرب بود.^۱ در آن عصر دانش ادب، بلاغت و لغت عرب در میان شیعیان رواج داشته است و تعداد قابل توجهی از دبیران مشغول در دستگاه سلجوقیان شیعه مذهب بوده‌اند. مدارس کاشان از مراکز مهم علمی در منطقه عراق عجم در علوم عربی و ادب بود و دانش‌پژوهان از شهرها و قریه‌های اطراف به آنجا رفت و آمد داشتند. ابوالرضا راوندی عالم و ادیب سرشناس امامی در همین عصر در شهر کاشان سکونت داشت و مجالس تدریس و وعظ او در مدرسه مجدییه برپا می‌شد. بخشی از تلاش و کارنامه علمی او صرف تصحیح، تحشیه، روایت و انتقال برخی از آثار لغوی و ادبی مهم گذشتگان بوده است. در این مقاله تلاش شده درباره نسخه او از کتاب الصحاح فی اللغة نکاتی ارائه شود.

سید ابوالرضا راوندی

السید الامام ضیاء الدین ابوالرضا فضل الله بن علی الحسنی مشهور به ابوالرضا راوندی (محدود ۵۷۱) عالم امامی، ادیب، شاعر و واعظ سرشناس در کاشان قرن ششم بوده است. نام او در برابر برخی از هم‌عصرانش در ایران مانند امین‌الدین طبرسی، ابوالفتوح رازی و قطب‌الدین راوندی کمتر شنیده می‌شود، ولی باید به جایگاه علمی و اهمیت او در آن دوره اذعان و اعتراف کرد که نقش او آن‌چنان که بوده شناخته نشده است. اگرچه در سده‌های پسین ابوالرضا بیشتر به شعر و حدیث شهرت یافته، اما در عصر خود به عنوان عالمی جامع‌الاطراف بوده که البته جنبه ادبی او برجسته‌تر بوده است.

معاصر او عبدالجلیل قزوینی در کتاب النقص (تألیف حدود ۵۶۰) از او با تعبیر «عدم النظیر در بلاد عالم به علم و زهد»^۲ نام می‌برد. شیخ منتجب‌الدین رازی که او را دیده با تعبیر «علامة زمانه» و «أستاذ أئمة عصره» از او یاد کرده است.^۳ ابوالرجاء قمی درباره او می‌نویسد:

امیر سید امام ضیاء الدین ابوالرضا راوندی که جهان به فضل و علم او جنت عدن بود و ستارگان فلک، نوبت دار بزرگی او بودند و چشم روزگار به محاسن او روشن شد و فلک دانش پس از آنکه از شفق معجز کرده بود از طلوع خورشید او زینت یافت، ... امیر سید امام ضیاء الدین پیشآهنگ کاروان معانی بود. به الماس خاطر دُرّ سخن می‌سفت.^۴

۱. راوندی، محمد بن علی، راحة الصدور، ص ۵۱.

۲. عبدالجلیل رازی، النقص، ص ۱۹۸.

۳. منتجب‌الدین رازی، فهرست، ص ۱۴۴.

۴. ابوالرجاء قمی، ذیل نغمة المصدور، ص ۸۵.

عمادالدین کاتب (م ۵۹۷ق) که در کودکی، ابوالرضا را در کاشان دیده بود و سپس در اصفهان رابطه دوستانه و صمیمی با کمال الدین احمد پسر ابوالرضا داشت، توصیفات جالبی در وصف شخصیت و دانش او کرده است.^۵ ابوسعید سمعانی (م ۵۶۲ق) و ابن عساکر (م ۵۷۱) هر کدام در طول رحله شان به مناطق شرقی، در زمان حضور در کاشان او را ملاقات و از او سماع کرده اند.^۶

زندگی و کارنامه علمی او منبع مطالعه برخی از پژوهشگران معاصر بوده است. از جمله آنها مرحوم محدث ارموی بود که در سال ۱۳۳۴ شمسی دیوان ابوالرضا را منتشر کرد. وی در مقدمه آن مجموع اطلاعات مندرج در کتب تراجم درباره ابوالرضا را گردآوری کرده است. مرحوم آیت الله مرعشی نجفی رساله‌ای در شرح حال ابوالرضا با عنوان لمعة النور والضيء فی ترجمة السيد ابی الرضا نگاشته است. مرحوم محقق سید عبدالعزیز طباطبایی در سلسله مقالات «فی رحاب نهج البلاغه (۵)» شرح حال ابوالرضا را آورده است. در ادامه فهرستی از سایر نوشته‌های کوتاه یا بلند بعدی درباره ابوالرضا می‌آید.

۱. علی دوانی، مفاخر اسلام، ج ۳، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳، ص ۴۵۳-۴۶۶.

۲. عباس اقبالی، «سید ابوالرضا راوندی: کاشانی عربی سرا»، مجله کاشان شناخت، پاییز و زمستان ۱۳۸۴.

۳. سید حسن موسوی بروجردی، «صفحة مشرقة عن تاريخ السماع والقراءة والاجازة عند الامامية (نسخة نهج البلاغة برواية السيد الراوندی نموذجاً)»، مجله ترانه، ۱۴۳۳ق، شماره ۱۰۹-۱۱۰. مقاله‌ای سودمند درباره نقش ابوالرضا در روایت نهج البلاغه و معرفی نسخه نهج البلاغه کتابت شده توسط ابن نازویه قمی است. این نسخه بر ابوالرضا راوندی قرائت شده و اجازه به خط او بر آن آمده است.

۴. علیرضا صحیحی، «اغراض شعری و آرایه‌های بلاغی در دیوان ابوالرضا راوندی»، پژوهش‌نامه کاشان، بهار و تابستان ۱۳۹۲.

۵. محسن معینی، «راوندی، فضل الله»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۹، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳، ص ۳۰۰-۳۰۳.

۵. عمادالدین کاتب، خريدة القصر و جريدة العصر: فی ذکر فضلاء اهل فارس، ص ۶۷-۷۵، ۷۶. عمادالدین کاتب مجموعه‌ای به خط ابوالرضا راوندی را در اصفهان نزد فرزندش کمال الدین احمد دیده و در شرح حال تعدادی از ادیبان، نمونه شعر آنها را از آن مجموعه نقل کرده است: «وجدت فی مجموع السيد ابی الرضا الراوندی بخطه: انشدنی...». (همان، ص ۷۴، ۱۱۱، ۱۳۳؛ خريدة القصر: فی ذکر فضلاء اهل خراسان و هراة، ص ۹۲؛ خريدة القصر، ج ۳، ص ۸۸؛ ج ۱۳، ص ۱۷-۱۸؛ ج ۱۵، ص ۲۰۰؛ ج ۱۶، ص ۱۹۸، ۲۳۶)

۶. سمعانی، الانساب، ج ۱۰، ص ۲۹۷؛ عمادالدین کاتب، همان، ص ۷۵، به نقل از ذیل تاریخ بغداد، تألیف سمعانی؛ ابن عساکر، معجم الشيوخ، ص ۸۱۳؛ همو، تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۵، ص ۱۰۹.

۶. احمد پاکتچی، مکاتب فقه امامی در ایران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۵، ص ۲۴۶-۲۵۰.
 ۷. محسن قاسم پور راوندی و محمد سلامی راوندی، «نقش سید ابوالرضا راوندی در گسترش میراث حدیثی شیعه»، دو فصلنامه کاشان شناسی، بهار و تابستان ۱۳۹۸.
 ۸. مرتضی کریمی نیا، «الکافی فی التفسیر، اثر گمشده السید الامام ضیاء الدین ابوالرضا راوندی و نسخه قرآن ۴۱۲۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی»، آینه پژوهش، خرداد و تیر ۱۳۹۹.
 ۹. محمد کاظم رحمتی، درآمدی بر شناخت نسخه های نهج البلاغه، تهران، دانشگاه مذاهب اسلامی، ۱۳۹۷. در فصلی از این کتاب به نقش ابوالرضا راوندی در روایت نهج البلاغه پرداخته شده و در ضمن آن نکاتی سودمند درباره کارنامه علمی او بر اساس اطلاعات موجود در نسخه های خطی است.
 ۱۰. مسعود، تاره، مدخل «راوندی، فضل الله»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۴، ص ۵۷۳-۵۷۴.
- علاوه بر پژوهش های بالا باید به مقدمه های کوتاه یا بلندی اشاره کرد که در ابتدای تحقیق چند اثر منتشر شده ابوالرضا آمده است. آشکار است که تمام این پژوهش ها در سطح یکسان نیست و این نوشته ها همچنان نیازمند اصلاح و تکمیل هستند. در ادامه به آثار منتشر شده ابوالرضا اشاره می شود.
- دیوان ابوالرضا راوندی بر اساس تنها نسخه موجود و البته ناقص آن در کتابخانه ملی (شماره ۱۰۹)، به کوشش مرحوم محدث ارموی در سال ۱۳۳۴ شمسی منتشر شد. کتاب ضوء الشهاب فی شرح شهاب الاخبار برای بار نخست بر اساس نسخه نفیس کتابخانه عاطف افندی استانبول که توسط سید حیدر آملی در سال ۷۶۲ق کتابت شده، به کوشش حسن قاسمی منتشر شد. این کتاب برای بار دوم با استفاده از نسخه پیشین و نسخه کهن دیگری از آن در المتحف العراقي (کتابت ۶۲۵ق)، به کوشش آقای مهدی سلیمانی آشتیانی توسط انتشارات دارالحدیث در قم منتشر شد. کتاب الحماسه ذات الحواشی که در واقع حواشی ابوالرضا راوندی بر کتاب الحماسه ابتمام بوده، توسط مؤسسه آل البیت قم در سال ۱۴۳۴ق منتشر شد.^۷ کتاب النوادر مجموعه احادیثی است که بیشتر آن برگرفته از کتاب الاشعثیات (یا جعفریات) بوده، به کوشش آقای سعیدرضا علی عسگری در سال ۱۳۷۷ منتشر شده است.

همچنین برخی از روایات و احادیث که ابوالرضا تنها در مقام روایتگر آن آثار بوده و چون نام وی در آغاز سند برخی از آنان بوده، به او نسبت داده شده اند که از آن جمله رساله المناجاة الالهیات (یا مناجاة امیرالمومنین (ع) به روایت ابوالرضا راوندی است. نسخه ای نفیس و کهن از آن متعلق

۷. بخش دوم این کتاب در قالب پایان نامه ای در جامعه محمد بن سعود ریاض در سال ۱۴۱۲ تحقیق شده است. مرحوم سید عبدالستار الحسنی حاشیه های سودمندی بر جلد اول چاپ مؤسسه آل البیت نگاشته که در مجله تراثا (شماره ۱۲۰-۱۲۱) با عنوان «تعلیقات مستطردة علی کتاب الحماسه ذات الحواشی» منتشر شد.

به مرحوم فخرالدین نصیری در اواخر قرن ششم بوده که توسط ایشان به صورت عکسی در سال ۱۳۳۹ شمسی منتشر شده است.^۸ این مناجات با استفاده از آن و دو نسخه دیگر به کوشش آقای سعیدرضا علی عسگری در دفتر دوم میراث حدیث شیعه منتشر شد. تحقیقی دیگر از این روایت با عنوان مناجاة مولانا امیرالمؤمنین علیه السلام به کوشش سعیدلی (؟) در سال ۱۳۸۰ در قم منتشر شد.

از دیگر روایات و احادیثی که نام ابوالرضا در طریق به آنان آمده، رساله ندبة الامام السجاد (ع)،^۹ ادعية السر،^{۱۰} قنوت موالینا الاثمه، ادعية الوسائل الی المسائل و خبر مولانا القائم است.^{۱۱}

نقش و جایگاه علمی ابوالرضا راوندی چنان که سزاوارش بوده، شناخته نشده است. کارنامه فعالیت های علمی او را نمی توان فقط بر اساس چند اثر محدود منتشر شده ایشان و اطلاعات محدود کتب تراجم نشان داد. رجوع به نسخه های خطی به امید یافتن اطلاعات تازه درباره او کمتر مورد توجه قرار گرفته است. تعدادی از نسخه های خطی کهن و نفیس موجود کتاب نهج البلاغه و امالی سید مرتضی ریشه در نسخه ابوالرضا دارند.^{۱۲} این نسخه ها در بردارنده حواشی و یادداشت های ادبی، صرف و نحوی، تاریخی و غیره از ابوالرضا است که ایشان در حاشیه نسخه های خودش نگاشته یا افادات و املاءات او در مجالس قرائت و سماع این کتب است. نسخه های تصحیح و تحشیه شده توسط ایشان اساس کتابت بسیاری از نسخه هایی بوده که در مناطق شیعه نشین مرکزی جبال در قرن ششم و هفتم کتابت شده اند.

نگارنده چند سال پیش با دو نسخه از کتاب الصحاح (موجود در کتابخانه ملک و نور عثمانیه) برخورد کردم که با نسخه الصحاح ابوالرضا راوندی مقابله شده بودند. از طرف دیگر در اجازات شیعه نام او در طریق به این کتاب و تعدادی دیگر از کتب لغت و ادب عربی آمده بود. بنابراین به امید یافتن نسخه هایی که بر اساس نسخ او کتابت شده اند و نشان دادن جایگاه ابوالرضا در روایت کتب لغت و ادب عرب، به تعدادی زیادی از نسخه های در دسترس آن کتب (به ویژه کتاب الصحاح) مراجعه کردم و خدا را شکر اطلاعات تازه ای در این باره به دست آوردم. در این مقاله فقط به معرفی نسخه ای از کتاب الصحاح پرداخته می شود. جایگاه و نقش ابوالرضا در روایت تعدادی دیگر از کتب لغت و چند کتاب ادبی در مقاله ای دیگر به صورت مستقل خواهد آمد.^{۱۳} امید است در آینده نکات

۸. خانم الهام کوهستانی با استفاده از همان نسخه نصیری که الان در موزه متروپلیتن نگهداری می شود، بازخوانی از این مناجات ارائه داد و تصویر رنگی و زیبایی آن را در مجله بساتین، ش ۲ منتشر کرد.

۹. این رساله با تحقیق محمد الکاظم، در میراث حدیث شیعه، دفتر پنجم، ص ۱۶۵-۲۰۴، منتشر شده است.

۱۰. این رساله با تحقیق سعیدرضا علی عسگری در میراث حدیث شیعه، دفتر چهارم، ص ۱۸۹-۲۴۹ منتشر شده است.

۱۱. مرعشی، لمعة النور، ص ۱۱، ۱۵ و ۱۶-۱۷. از دیگر آثار ابوالرضا ترجمه العلوئی للطب الرضوی بوده که نسخه ای از آن در کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) نجف نگهداری می شود.

۱۲. رحمتی، محمدکاظم، درآمدی بر شناخت نسخه های نهج البلاغه، ص ۱۱۶-۱۱۸ و ۱۳۰-۱۳۱.

۱۳. این مقاله با عنوان «ابوالرضا راوندی و روایت کتب لغت و ادب عربی» در مجله میراث شهاب شماره ۱۰۳ منتشر خواهد شد.

و اطلاعات جدید دیگری یافت شود.

ابوالرضا راوندی، کتابت، تصحیح و تحشیه کتاب الصحاح فی اللغة

از کتاب صحاح اللغة تألیف اسماعیل بن حماد جوهری (م ۳۹۸ ق) ادیب و لغت شناس ایرانی نسخه های کهن و متعددی موجود است.^{۱۴} بر اساس گواهی های قرائت و سماع و سایر اطلاعات مندرج در نسخه های کتاب الصحاح و اطلاعات مندرج در کتب اجازات، مشیخه و تراجم با طرق روایی و تداول این کتاب در مناطق مختلف آشنا می شویم. در طبقه شاگردان جوهری و راویان کتاب الصحاح می توان از ابومنصور عبدالرحیم بن محمد البیشکی (م ۴۵۳)، محمد بن علی بن البر التمیمی (م ۴۵۹) و ابوعلی حسین بن محمد الأروی نام برد، اما مشهورترین شاگرد او و راوی کتاب الصحاح ابومحمد اسماعیل بن محمد بن عبدوس الدهان النیشابوری است. ثعالبی (م ۴۲۹ ق) درباره ابن عبدوس می نویسد:

أنفق ماله على الأدب، فتقدم فيه و برع في علم اللغة والنحو والعروض، وأخذ عن الجوهري ... واستكثر منه و حصل كتابه «كتاب الصحاح» في اللغة بخطه و اختص بالأمير ابي الفضل الميكالي ...^{۱۵}

نسخه کتاب الصحاح با خط مؤلف در اختیار او بوده و گزارش شده است آن نسخه به قیمت هزار دینار نیشابوری فروخته و به جرجان برده شد.^{۱۶} راوی مشهور کتاب الصحاح از ابن عبدوس، نحوی و لغت شناس ابوسهل محمد بن علی بن محمد هروی (۳۷۲-۴۳۳ ق) بوده است.

بررسی نسخه های کتابت شده الصحاح در قرون ۶ تا ۸ نشان می دهد تعدادی از آنان ریشه در نسخه هایی با اصول و روایت شیعی دارند که مهم ترین آنان نسخه هایی است که ریشه در نسخه ابوالرضا داشته اند.^{۱۷}

۱. طریق ابوالرضا راوندی به کتاب صحاح اللغة

شیخ حسن صاحب معالم (م ۱۰۱۱ ق) در اجازه مفصل خود به نجم بن سید محمد الحسینی، بخشی از اجازه نجم الدین جعفر بن محمد بن جعفر ابن نما الحلی (م ح ۶۸۰ ق) را نقل کرده که وی از طریق پدرش نجیب الدین محمد (۵۶۷-۶۴۵ ق) کتاب الصحاح را روایت کرده است:

۱۴. سزگین، فواد، تاریخ التراث العربی، ج ۸، ص ۳۹۱-۳۹۷؛ طباطبایی، عبدالعزیز، مخطوطات اللغة العربیة فی مکتبات ایران، ص ۵۲۶-۵۳۶؛ اشکوری، احمد، التراث العربی المخطوط فی مکتبات ایران، ج ۸، ص ۲۲۲؛ فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، ج ۲۱، ص ۴۱۴-۴۳۳.

۱۵. ثعالبی، یتیمه الدهر، ج ۴، ص ۴۹۸؛ یاقوت حموی، معجم الادباء، ج ۲، ص ۷۳۴. آیا احتمال دارد ابن فرد نسبتی با عبدالواحد بن محمد بن عبدوس نیشابوری از مشایخ شیخ صدوق داشته باشد؟

۱۶. معجم الادباء، ج ۲، ص ۶۶۰.

۱۷. نگارنده امید دارد در آینده بتواند مقاله ای درباره روایت کتاب صحاح اللغة در قرون ۵ تا ۷ بر اساس اطلاعات موجود در نسخه های خطی آن و اجازات ارائه دهد و ضمن آن به کتابت و روایت آن در میان شیعیان بپردازد.

و یرویه أيضا عن والده عن عمید الروساء عن الشیخ العالم ناصرالدین ابی ابراهیم راشد بن ابراهیم بن اسحاق بن محمد البحرانی عن السید ابی الرضا فضل الله بن علی الحسنی عن الشیخ ابی الفضل عبدالرحیم بن الاخوه البغدادی عن ابی الفضل محمد بن یحیی الناتکی (کذا و الصحیح: الناتلی) قال: اخبرنا به ابونصر عبدالکریم بن محمد الاطروش سبط بشر عن ابی علی الحسین بن محمد الأرونی عن الشیخ أبی نصر اسماعیل بن حماد الفارابی الجوهری المصنف.

ابوالرضا از طریق ابوالفضل عبدالرحیم بن احمد بن محمد ابن الاخوه (۴۸۳-۵۴۸) ادیب، شاعر و محدث اهل سنت کتاب الصحاح را روایت کرده است. ابن الاخوه در بغداد به دنیا آمد و دوران جوانی خود را در آنجا سپری کرد. سپس به ایران آمد و مدت چهل سال در اصفهان سکونت گزید.^{۱۸} ابوالرضا راوندی با ابن الاخوه روابطی بسیار دوستانه و صمیمی داشته و ابوالرضا در سفرهایش به اصفهان به حضور ابن اخوه می‌رسیده و اجازات روایت برخی از کتاب‌ها مانند نهج البلاغه، امالی سید مرتضی، الحماسه ابوتمام و الصحاح جوهری را از او اخذ کرده است. ابن اخوه اجازه روایت کتاب نهج البلاغه و الصحاح جوهری را از محمد بن یحیی الناتلی^{۱۹} داشته و او هم از ابونصر عبدالکریم بن محمد^{۲۰} آن دو کتاب را روایت کرده است.

همان طور که در ادامه خواهیم دید، علی بن فضل الله الحسنی فرزند ابوالرضا از همین طریق پدرش کتاب الصحاح را روایت کرده است. در ادامه با رجوع به نسخه‌های کتاب الصحاح، چند نسخه که بر اساس نسخه ابوالرضا کتابت یا مقابله شده است، شناسایی و معرفی می‌شوند.

۲. الصحاح با خط سید مرتضی بن عبدالله جعفری (کتابخانه آیت الله مرعشی ۳۵۶۲)

نسخه‌ای کامل از کتاب الصحاح در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۳۵۶۲ نگهداری می‌شود که توسط المرتضی بن عبدالله بن علی الجعفری در سال ۵۹۶ق در شهر کاشان کتابت شده است. این نسخه با خط نسخ معرب در ۲۸۶ برگ است و هر برگ ۳۵ سطر دارد. عنوان کتاب بسمله و عناوین ابواب با خط کوفی مشکی درشت کتابت شده و عناوین فصل‌ها به سنگرف است. واژه‌های معنا شده در متن در حاشیه به سنگرف نوشته شده است. کراسه‌های آن ده‌برگی و در بالای نخستین برگ هر کراسه شماره آن با حروف نوشته شده است. چندین یادداشت تملک و مهر و وقفنامه کتاب بر برگ

۱۸. برای دیدن گزارش کوتاه درباره او ر.ک به: رسول جزینی، یادداشت‌های کتابدار (۱)، کتیبه میراث شیعه، شماره اول، ص ۱۰۴-۱۱۰.

۱۹. «ناتل» بین آمل و جالوس بوده، چنان‌که با هر دو شهر حدود پنج فرسخ فاصله دارد. (معجم البلدان، ج ۵، ص ۲۵) بر اساس سند و طریق آغازین به رساله استحسان الخوض تألیف ابوالحسن اشعری می‌دانیم ابن الاخوه در سال ۵۴۲ق در منزل محمد بن یحیی الناتلی در مازندران حضور داشته و این رساله را بر او قرائت کرده است. (استحسان الخوض فی علم الکلام، تحقیق زتشرید یوسف مکارثی، ص ۱)

۲۰. درباره او ر.ک به: رسول جزینی، همان، ص ۸۶-۱۰۴.

عنوان نسخه آمده است.^{۲۱}

کاتب در انجامه نوشته است:

و فرغ من کتابته عبدالله الخاطی المرتضی بن عبدالله بن علی الجعفری تجاوز الله عنه فی بعض شهر سنة ست و تسعین و خمس مائه بقاسان حامدا مصلیاً.

کاتب آن مرتضی بن عبدالله بن علی بن عبدالله جعفری از جمله سادات شیعی قزوین است که به همراه چند نفر از برادرانش به کاشان مهاجرت کردند. شیخ منتجب الدین که نام تعدادی از افراد عالم این خانواده را آورده است، او را با عنوان «السید کمال الدین المرتضی بن عبدالله بن علی الجعفری، نزیل قاشان. صالح، عالم»^{۲۲} و برادرش را با عنوان «السید الرضی بن عبدالله بن علی الجعفری بقاشان؛ عالم صالح»^{۲۳} توصیف کرده است.

کاتب نسخه را بر عزالدین علی فرزند ادیب و فاضل ابوالرضا راوندی قرائت کرده و عزالدین علی اجازه ای با خط خودش برای مرتضی و برادرش رضی الدین محمد در اواخر ربیع الاول سال ۵۹۷ق نوشته که متن آن به شرح ذیل است:

قرأ علیّ الأمير السید الصدر الأجل العالم البارع المتقی... الأطهر کمال الدین تاج الإسلام ملک... والعلماء سید السادات صاحب السعادات (؟) قوام آل رسول الله صلی الله علیه و علی آله أبوالمجد المرتضی و اخوه السید الامام العالم الزاهد... الأطهر الأشرف الأزهر الصدر رضی الدین (؟) کمال الإسلام صدر العلماء... و مفخر السادات عده آل الرسول صلی الله علیه و علی آله سلم محمد ابنا السید السعید زین الدین (؟) مجد الاسلام عبدالله بن علی بن عبدالله الجعفری حرس الله ظلهم طرفا صالحا من أول هذا الكتاب و أجزت لهما أن یرویا عتی جمیعه علی قضیته عن الإمام عبدالرحیم بن أحمد بن محمد الشیبانی البغدادی عن الشیخ أبی الفضل محمد بن یحیی الناتالی عن أبی نصر عبدالکریم بن محمد الأطروش سبط بشر عن أبی علی الحسین بن محمد الأروی عن المصنف رحمهم الله تعالی و إیانا بفضلہ، کتبه علی بن فضل الله الحسنی حامدا مصلیا فی أواخر شهر ربیع الآخر من سنه سبع و تسعین و خمس مائه. (تصویر ۱)

در چند حاشیه نشان بلاغ «بلغ»: برگ ۲۱ ب، ۲۶ ب، ۳۳ الف، ۴۰ ب) و در پایان دو باب عبارت «بلغ و صحح» (برگ ۳۷ الف، ۴۷ ب) و پایان باب دیگری «بلغ تصحیح الحاشیه» (برگ ۵۷ الف) نگاشته شده است.

۲۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۹، ص ۳۵۱.

۲۲. منتجب الدین، فهرست، ص ۱۸۶.

۲۳. همان، ص ۷۹. منتجب الدین از سه برادر دیگر او به نام های: ابوالفضائل احمد، ابوالقاسم عبدالعظیم و تاج الدین ابوتراب علی یاد کرده و درباره فرد اخیر نوشته است که دو سال بر ابوالرضا راوندی قرائت کرد. (همان، ص ۲۴ و ۱۱۵-۱۱۶)

کتابت این نسخه در کاشان و قرائت آن بر عزالدین علی فرزند ابوالرضا کافی است تا حدس بزینم این نسخه بر اساس نسخه ابوالرضا کتابت یا حداقل با آن مقابله شده است. مراجعه به حواشی آن و مقایسه اش با نسخه های بعدی این حدس را تأیید می کند.

این نسخه تصحیح شده و در بردارنده یادداشت ها و حواشی متعددی است. در آغاز بخشی از این یادداشت ها در حواشی نسخه تعبیر: «قال السيد رحمه الله» و «السيد رحمه الله» نوشته شده (برگ ۴ ب، ۷ ب، ۸ ب، ۹ ب، ۱۱ ب، ۱۲ الف، ۲۴ الف، ۱۸ ب، ۲۵ ب، ۴۹ ب، ۵۳ الف، ۵۳ ب، ۵۴ ب، ۶۴ الف، ۷۶ ب، ۸۱ ب، ۸۳ ب، ۸۵ الف، ۸۷ ب، ۸۹ الف، ۹۲ ب، ۹۸ الف، ۱۰۰ الف، ۱۰۱ الف، ۱۰۵ الف، ۱۰۶ ب، ۱۰۷ ب، ۱۰۸ الف، ۱۱۱ ب، ۱۱۲ الف، ۱۱۲ ب، ۱۱۳ الف، ۱۱۶ الف، ۱۲۱ الف، ۱۲۹ الف، ۱۳۱ الف، ۱۳۱ ب، ۱۳۷ الف، ۱۴۰ ب، ۱۴۲ ب، ۱۴۴ ب، ۱۴۵ الف، ۱۴۶ ب، ۱۵۰ الف، ۱۵۳ ب، ۱۵۹ الف، ۱۶۳ ب، ۲۲۹ الف، ۲۵۷ ب، ۲۵۸ الف، ۲۵۹ ب، ۲۷۴ الف، ۲۸۰ الف و ...) که بی تردید این حواشی از سید ابوالرضا راوندی است.

مقایسه تعدادی دیگر از حواشی نسخه هر چند در آغاز آنان عبارت «قال السيد» نوشته نشده، با نسخه ای دیگر از کتاب الصحاح (فرانسه ۴۲۳۹)^{۲۴} که در بردارنده حواشی ابوالرضا است، نشان می دهد این موارد هم از اوست. (برگ ۱۸ ب، قس نسخه الصحاح فرانسه برگ ۲۶ ب؛ برگ ۲۷ الف، قس الصحاح فرانسه، برگ ۴۰ ب؛ برگ ۳۲ ب، قس الصحاح فرانسه، برگ ۵۰ الف؛ برگ ۵۴ الف، قس الصحاح فرانسه، برگ ۸۶ الف؛ برگ ۵۷ ب، قس الصحاح فرانسه، برگ ۹۲ ب؛ برگ ۸۲ ب، قس الصحاح فرانسه، برگ ۱۳۵ ب؛ برگ ۸۴ الف قس الصحاح فرانسه، برگ ۱۳۸ الف؛ و ...)

بخشی دیگر از حواشی این نسخه با عبارت: «نسخة ابي سهل الهروي» (برگ ۳ ب، ۳۲ ب و ...) و «هر» (برگ ۵ الف، ۶ الف، ۹ الف و ...) و «نسخة هر» (برگ ۴ ب، ۹ الف، ۱۴ ب و ...) و «قال الهروي» (برگ ۳۲ الف، ۳۶ ب و ...) آمده است که اشاره به ابوسهل محمد بن علی هروی است. همچنین تعدادی از یادداشت های مندرج در حواشی با عبارت: «قال الزجاجي» آغاز شده (برگ ۴۸ الف، ۶۱ الف، ۷۱ الف، ۷۱ ب، ۹۵ الف، ۱۰۰ الف، ۱۰۳ الف، ۱۲۸ ب، ۱۳۳ ب، ۱۳۴ الف، ۱۳۷ الف و ...) که احتمالاً منظور ابوالقاسم عبدالرحمن بن اسحاق الزجاجی (م ۳۳۹) از پیشوایان علم نحو و لغت است. همان طور که در بخش بعدی خواهد آمد، ظاهراً این دو دسته حواشی نیز برگرفته از حاشیه نسخه الصحاح ابوالرضا بوده است. تعدادی از اختلاف نسخه ها در حواشی با عنوان «نسخة الميكالي» نوشته شده است (برگ ۸۹ الف، ۹۲ الف، ۹۳ ب، ۹۶ ب، ۱۰۲ الف، ۱۰۴ الف) که در بخش بعدی خواهد آمد و ظاهراً منظور از آن ابوالفضل عبیدالله بن احمد المیکالی (م ۴۳۶) است. همچنین تعدادی دیگر از اختلاف نسخه ها با نشانه «نسخة ك» (برگ ۱۰۵ الف، ۱۰۵ ب، ۱۱۴ ب، ۱۱۵ الف، ۱۱۶ ب، ۱۱۸ الف، ۱۲۰ الف و ...) آمده که احتمال دارد اشاره به همو باشد.

تصویر (۱): اجازة عزالدین علی بن فضل الله الراوندی بر کتاب الصحاح (مرعشی شماره ۳۵۶۲)

در چند مورد در حاشیه از «نسخه الاصل» و «فی الاصل» (برگ ۱۵ الف، ۱۵ ب، ۹۳ ب، ۱۳۷ الف، ۱۵۲ ب) و «کذا فی الاصل علی الحاشیه» (برگ ۱۵۴ ب) نام برده شده است.

بخشی دیگر از حواشی و اختلاف نسخه‌ها بدون نشانه، رمز و علامت نگاشته شده است. در مجموع به نظر می‌رسد بخش زیادی از یادداشت‌های مندرج در حواشی این نسخه الصحاح (مرعشی ۳۵۶۲) برگرفته از نسخه الصحاح ابوالرضا بوده است. وجود کم و بیش این حواشی در نسخه‌های الصحاح بعدی شاهدهی بر این امر است.

در پایان مناسب است این سؤال را مطرح کرد که آیا متن و حواشی این نسخه به شکل مستقیم (یا با واسطه) از روی نسخه الصحاح ابوالرضا کتابت شده است یا آنکه تنها با آن مقابله شده است؟^{۲۵} پاسخ به این سؤال آسان نیست و نیازمند بررسی دقیق این نسخه و سایر نسخ و مقایسه حواشی آنان است، اما در هر حال حداقل آن است که این نسخه و سایر نسخه‌هایی که در ادامه معرفی می‌شود، با نسخه الصحاح ابوالرضا مقابله شده‌اند و حواشی آن در این نسخه‌ها نقل شده است.

۳. الصحاح با خط حسن بن حسین (کتابخانه ملک ش ۳۵۵+ کتابخانه مجلس ش ۸۳۴۷)
نسخه‌ای از بخش دوم کتاب الصحاح (از «کتاب العین» تا پایان کتاب) در کتابخانه ملک به شماره ۳۵۵ نگهداری می‌شود. این نسخه با خط نسخ معرب است و ۳۷۳ برگ (۷۴۶ صفحه) دارد و در هر برگ ۲۵ سطر است.^{۲۶} تمامی صفحات مجدول و عنوان کتاب، بسمله و عناوین باب‌ها با خط کوفی و رنگ مشکی کتابت شده و عناوین فصل‌ها به شنگرف است. واژه‌های نوشته شده در متن، در حاشیه هم به شنگرف نوشته شده است. کاتب آن فردی ظاهراً شیعی به نام حسن بن حسین^{۲۷} در روز سه شنبه ششم جمادی الثانی سال ۶۵۰ق در شهر قم از کتابت آن فراغت حاصل کرده است. از آنجا که او نسخه را برای خودش نوشته است (تحریره لنفسه)، باید فردی اهل فضل و دانش بوده باشد.

کاتب در انجامه بیان می‌کند که این کتاب را از روی نسخه‌ای زیبا و خوش خط و بسیار صحیح با خط «ابن خشاب» نوشته که ظاهراً منظورش ابو محمد عبدالله بن احمد (م ۵۶۷ق) عالم نامور در نحو، لغت و ادب است.^{۲۸} کاتب می‌نویسد ابن خشاب در تصحیح آن به سختی تلاش کرده و آن را با نسخه

۲۵. این نکته درباره نسخه‌های کتاب نهج البلاغه و امالی سید مرتضی هم مصداق دارد. نهج البلاغه کتابت شده عبد الجبار بن حسین فراهانی رونوشتی مستقیم از روی نسخه ابوالرضا است، اما متن نهج البلاغه «ابن نازویه قمی» و «علی بن ابی سعد الطیب» بر اساس نسخه متفاوت دیگری کتابت شده‌اند، ولی با دقت با نسخه ابوالرضا مقابله کرده‌اند و اختلاف نسخ و حواشی آن را به نسخه خودشان انتقال داده‌اند. در نسخه‌های کتاب الامالی سید مرتضی، نسخه کتابخانه اسکوریال و رئیس الکتاب کتابت مستقیمی از نسخه امالی ابوالرضا است، اما نسخه کتابخانه فیض الله افندی (ش ۱۶۷۸) تنها با نسخه ابوالرضا مقابله شده است.

۲۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک، ج ۱، ص ۳۴۶.

۲۷. در اینجا خط نسخه کمی فرق می‌کند. شاید در نام کاتب دست برده شده باشد.

۲۸. در حاشیه برخی از نسخه‌های کتاب الصحاح مطالبی از ابن خشاب با نشانه «عب» نقل شده که نشان می‌دهد او حاشیه‌هایی بر کتاب الصحاح داشته است. برای نمونه در نسخه الصحاح موجود در کتابخانه مانیسا به شماره ۲۷۹۰ که در پایان آن تصریح

اصل با خط ابوسهل محمد بن علی الهروی مقابله کرده است. عبارت کامل او به این شکل است:

يقول أفقر عبادة الله وأحوجهم إلى غفرانه الحسن بن الحسين كاتب هذا... هذا الكتاب من النسخة التي هي الدرّ اليتيم التي لا عندى إلا مثلها في نظافة الخط وحسن النظر و غاية الصحة ونعومة الألفاظ و هي نسخة بخطّ ابن الخشاب التي يضرب بها المثل إذا ذكر الخطّ و يقتدى به إذا في صحة هذا الكتاب الكلام بعد أن أستقصيت جداً في ألفاظه و تدبّرت في حروفه و اجتهدت غاية الاجتهاد حتى لا يشذ عني منه شيء و قد قاشى هو في تصحيح هذه النسخة تعباً و قابلها بنسخة الأصل بخط محمد بن علي بن محمد الهروي النحوي و ذكر أنه نقلها من خطّ الجوهري مصنف الكتاب... (تصوير ۲)

کاتب در ادامه می نویسد که این نسخه موجود را با نسخه ای دیگر که توسط ابوالرضا راوندی تصحیح و تحشیه شده بود مقابله کرده است:

ثم إنى عرضتها على نسخة صححها السيد الامام السعيد ضياء الدين و أثبت بخطه الشريف على حواشى تلك النسخة غرائباً تُحار في بهجتها كتبه و تحقيقاً و تنقيحاً الأبصار و تشتاق إليها الأفكار و كتب رحمه الله آخرها أنه عارضها بنسختين احدهما المنتسخ منه و هي في غاية الصحة والأخر نسخة كانت للامير السعيد أبي الفضل عبد الله بن أحمد الميكالى. رحمة الله عليه. قد صحح بعضها الاستاذ أبو يعقوب (كذا) بن احمد النيسابورى. رحمة الله عليه. و صححها بقدر جهده، فصحت اللهم إلا ما زل عنه الناظر أو قصر عن إدراكه الخاطر.

از یادداشت بالا به دست می آید که ابوالرضا نسخه ای از کتاب الصحاح جوهری را در اختیار داشته که آن را تصحیح کرده و در حواشی آن نکات و توضیحاتی افزوده است. ابوالرضا در پایان نسخه اش نوشته بوده که آن را با دو نسخه مقابله و تصحیح کرده است، یکی نسخه ای که از روی آن نوشته «المنتسخ منه» و در غایت صحت بوده و دیگری نسخه ای که متعلق به ادیب سرشناس عبدالله بن احمد میکالی^{۲۹} (۴۳۶م) بوده و بخشی از آن توسط شاگردش یعقوب بن احمد نیشابوری (۴۷۱م) تصحیح شده بوده است.

کاتب در ادامه اشعاری را از ابوالرضا در توصیف کتاب الصحاح آورده که طبعاً باید از روی همان

کرده است: «... عب فهو عن أبي محمد عبدالله بن الخشاب».

احتمال ضعیف آنکه در «انجامه نسخه کتابخانه ملک» منظور از «ابن خشاب»، ابوالفتح الکاتب محمد بن محمد (م ۵۴۰ق) معروف به «ابن الخشاب» است. (درباره او ر.ک به: عمادالدین کاتب، خریدة القصص، ج ۸، ص ۹۰؛ صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۱، ص ۱۳۹)

۲۹. ابوالفضل عبیدالله بن احمد میکالی (۴۳۶م) عالم شافعی مذهب و از ادبای سرشناس خراسان در عصر خود بود. در مجلس املاء او که از سال ۴۲۸ق تا زمان مرگش بر پا می شد، ادباً و قضات و بزرگان شرکت می کردند. یعقوب بن احمد نیشابوری از شاگردان و خواص او (المختصین به) بوده است. (درباره او ر.ک به: فارسی، المنتخب من السياق، ص ۴۵۴-۴۵۷)

نسخه ابوالرضا که در اختیارش بوده نقل کرده باشد:

و هو يقول:

ليس صحاح الجوهري إلا صحاح الجوهري	ما فيه من منكسر جل عن المنكسر
قد ملئت أضلاعه من رائقات الفقر	ما هو إلا صدف حوى فنون الدرر
أحسن بها من درر أجمل بها من غرر قاسيت	في تصحيحه إحدى الدواهي الكبر
فكم و كم من ليلية غمرت بها بالشهر	و من نهار واضح قضيته بالفكر
أنفق في تقويمه من عرض حر العمر	و أنت يا قاربه وقيت سوء الغير
شرطك أن تذكرني بطيبات الذكر	و دعوة صالحة تبعثها في اثر
تنظر فيه و أنا رهن الثرى و المدر يا رب	فاغفر لي إذن و الويل إن لم تغفر

کاتب در ادامه و ذیل اشعار بالا مطلب ذیل را آورده است:

و كان على نسخة الهروي بخطه أنشدنا الشيخ أبو محمد إسماعيل بن محمد بن عبدوس
النيسابوري لنفسه في كتاب الصحاح:

هذا الكتاب الصحاح سيد ما صُنّف قبل الصحاح في الأدب يشتمل أبوابه و يجمع ما فُرّق في غيره
من الكتب؛ والله حسبي و نعم الحسيب. (تصوير شماره ۲)

همان طور که گفته شد، نسخه الصحاح کتابخانه ملک فقط شامل بخش دوم کتاب است.
خوشبختانه در هنگام مراجعه به نسخه های کتاب الصحاح به نسخه ای برخوردیم که با اطمینان
می توان گفت نیمه اول همین نسخه بوده و در ادامه معرفی می شود.

نسخه ای از بخش اول کتاب الصحاح در کتابخانه مجلس به شماره ۸۳۴۷ موجود است. نسخه با
خط نسخ معرب در ۲۸۰ برگ است و هر برگ ۲۵ سطر دارد. عنوان کتاب، بسمله و عناوین اصلی
(باب ها) با خط کوفی مشکی رنگ نوشته شده و عناوین فصل ها به سنگرف کتابت شده و تمامی
صفحات مجدول است. این نسخه شامل بخش نخست کتاب (از آغاز تا اواخر کتاب الظاء) است،
اما متأسفانه افتادگی زیادی دارد، از جمله از حدود نیمه کتاب الجیم تا اوایل کتاب الخاء (میان برگ
۸۲ و ۸۳) و همچنین از حدود نیمه کتاب الراء تا اواسط کتاب الزاء (میان برگ ۱۸۶ تا ۱۸۷). همانند
نسخه پیشین، حواشی ابوالرضا راوندی در آن دیده می شود.

به دلیل افتادگی چند برگ آخر نسخه، تاریخ کتابت و نام کاتب آن معلوم نبوده و فهرست نویس کتابت
آن را به صورت احتمالی از قرن نهم دانسته است،^{۳۰} اما به نظر می رسد این نسخه کتابخانه مجلس
همان بخش نخست نسخه الصحاح کتابخانه ملک است. تشابه خط و شکل نگارش شاهدهی روشن

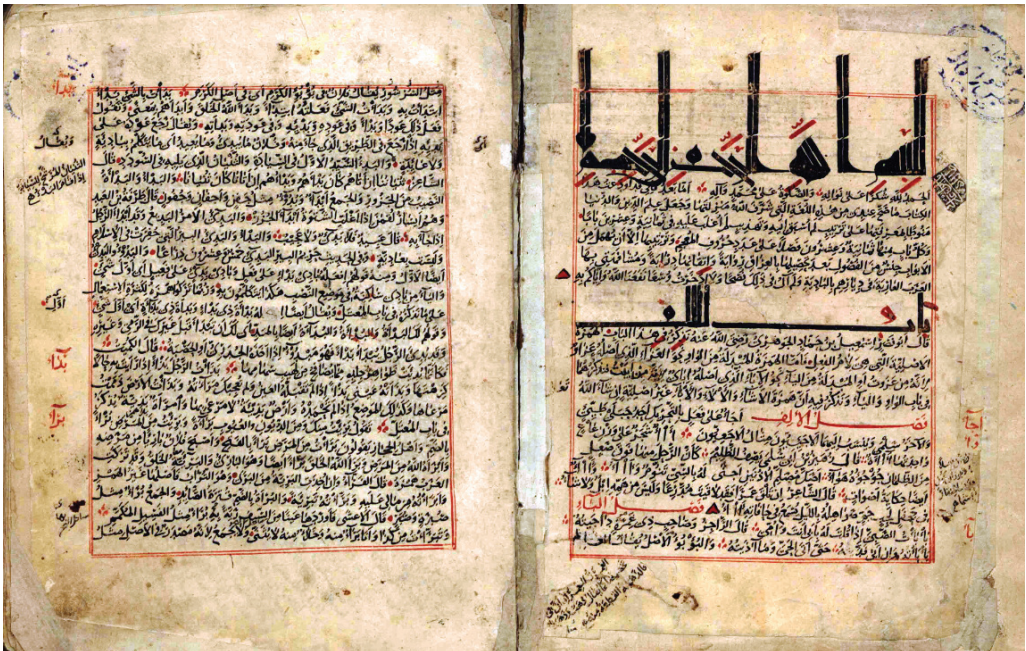
۳۰. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲/۲۷، ص ۷۳.

بقول اقرن عباد الله وارجعهم الى حفزاهم بطريق الحسن كاتب هذا
من الشخنة التي هي البر التيمم التي لا يهدى الامتياز في نظافة الخيط وحسن المنظر وغاية القبح
ونعومة الالفاظ وهي نسخة بخط ابن الخشاب التي ضرب بها المثل اذا ذكر الخط ويقتدى بها اذا امر
في صحة هذا الكتاب الكلام بعد ان استقصيت جدا في الفاظه وتبذرت في جزوفه واجتهدت غاية
الاجتهاد حتى لا يشذ عنى منه شيء وقد قامى هو في تصحيح هذه الشخنة تعما وقابلها بشخنة
الاضل بخط علي بن محمد بن زياد النجوى وذكر انه نقلها من خط الجوهرى مضاف الكتاب
ثم انى عزمتها على نسخة تصحيحها السيد الامام الشيعيد ضياء الدين وانبت بخط الشريف على كاشي
نلك الشخنة غزائبا كما ترى بحجتها كنية وتحقيقا وتنقيحا الايضار ونشأتا اليها الانكار وكتب
رحمه الله اخرها انه عازها بشخنة من اجدها المنتسخ منها وهي في غاية الصحة والاخر
نسخة كانت للامر الشعيد الى الفضل عبد الله بن احمد الميكالى رحمة الله عليه قد صحح بعضها
الاستاذ ابو يعقوب بن احمد النيسابورى رحمة الله عليه وصححها بقدر جهده فصحت
الهم الاما زال عنه الناظر او قضر عن اذراكه الخاطر وهو يقول
ليس ضجاج الجوهرى الاضجاج الجوهرى ما فيه من مناسكيز جل عن المنكسر
قد ملبت اضلاعه من زائفات الفقر ما هو الاضدك جوى فنون البرز
احسنها من دوز اجملها من عزز فاشبت في تصحيحه احد البراهم الكبر
فكر وكم من ليلة غمرت بها بالشهر ومنها من واضح فقتبته بالفكر
انفق في نقوبه من عرض حر العمز وانشا قاربه وقتت شوال غير
شرط لئلا تكثرن بطيبات الذكر ودعوة صالحة تبعثها في اش
تنظرفيه وانا زهن الثرى والميرز ما زب ما عفر لي اذ الويل ان لم تغفر
وكان على نسخة الهزدي بخطه اشهدنا الشيخ ابو محمد
اسمعل بن محمد بن عبدوش النيسابورى لنفسه في كتاب الضجاج
هذا الكتاب الضجاج شيبه ما ضيق قبل الضجاج في الاديب
يشمل ابوابه ويجمع ما فرق من غيره من الكتب
والله حسبي ونعم الجسيد

تصویر (۳): الصحاح با خط حسن بن حسین (کتابخانه ملک، ش ۳۵۵)

تصویر (۴): الصحاح (کتابخانه مجلس، ش ۸۳۴۷)

بر این مسئله است. (مقایسه کنید تصویر (۳) و (۴))

۴. یادداشت‌ها و حواشی ابوالرضا راوندی بر کتاب الصحاح

بررسی آثار و نسخه‌هایی که ریشه در نسخه‌های ابوالرضا دارد، به ویژه نسخه‌های قرائت شده بر او مانند نهج البلاغه، امالی سید مرتضی و کتاب الصحاح نشان می‌دهد دأب و روش ایشان آن بوده که در طول سالیانی مشغول تصحیح نسخه‌های این کتاب‌ها بوده و با نسخه‌های صحیح و معتبر دیگر آن را مقابله کرده و نکات و یادداشت‌هایی در حواشی آنان می‌نگاشته است. این یادداشت‌های متنوع شامل مباحث ادبی، لغوی، تاریخی و نقل از کتب و ادیبان سابق بوده است. شاگردان ابوالرضا در هنگام کتابت از روی نسخه‌های او یا مقابله نسخه‌های شخصی خود با آنها، این یادداشت‌ها و حواشی را به نسخه‌های خود انتقال می‌دادند و برای مشخص کردن آنها از عبارات یا علامت‌هایی مانند: «قال السيد الامام»، «السید» یا «قال س»، «بخط س»، «نسخه س» یا «قال ض» یا «بخطه دام ظلّه» استفاده می‌کردند. همچنین ابوالرضا در هنگام برپایی مجالس قرائت و سماع و در حین تدریس و مقابله نکاتی املاء می‌کرد که شاگردانش آنها را در حاشیه نسخه‌های خود می‌افزودند. البته به نظر می‌رسد در بیشتر موارد «قال» بدل از «کتب» است و این حواشی برگرفته از نسخه‌های ابوالرضا بوده است.

در معرفی نسخه الصحاح کتابخانه مرعشی به حواشی ابوالرضا بر آن اشاره شد. کاتب نسخه الصحاح کتابخانه ملک در انجامه آن به حواشی و نکات نوشته شده بر نسخه الصحاح ابوالرضا تصریح کرده است: *أثبت بخطه الشريف علي حواشي تلك النسخه غرائباً تحار في بهجتها كتبه و تحقيقاً و تنقيحاً الأبصار و تشتاق إليها الأفكار.*

در این نسخه حواشی منقول از ابوالرضا بیشتر با تعبیر: «قال السيد» (الصحاح ملک، صفحه ۳، ۵، ۱۴، ۱۸، ۹۷، ۱۲۶، ۱۷۷، ۲۰۰، ۲۶۲، ۴۰۷، ۴۴۱، ۴۳۲ و ...) و در یک مورد عبارت: «سماع السيد رضی الله عنه» (صفحه ۴۷۲) آمده است. همچنین تعبیری مانند: «قال رضی الله عنه» (صفحه ۱۷۷، ۲۰۰ و ...) اشاره به ابوالرضا است.^{۳۱} در نسخه الصحاح کتابخانه مجلس (۸۳۴۷) حواشی ابوالرضا با عبارت: «قال السيد رحمه الله» (برگ ۱۱۶ الف، ۱۱۹ الف، ۱۳۰ اب، ۱۵۹ الف، ۱۶۱ الف، ۱۶۴ اب، ۱۶۷ الف، ۱۷۰ اب، ۱۷۲ اب، ۱۹۰ اب) یا عبارت: «قال رحمه الله» (الصحاح مجلس، برگ ۱۰ اب، ۱۴ الف، ۱۹ الف، ۲۱ الف، ۱۶۷ الف، ۱۹۸ اب، ۲۰۷ الف، ۲۱۴ الف، ۲۳۶ الف، ۲۴۰ الف، ۲۴۲ الف، ۲۴۴ اب، ۲۵۶ الف، ۲۷۷ الف) و «فی نسخه السيد» (برگ ۷۰ ب) نگاشته شده است.

۴-۱. نسخه الصحاح ابوالرضا در بردارنده حواشی ابوسهل هروی

۳۱. در هنگام نگارش این مقاله فقط برگزیده‌ای از این نسخه در اختیارم بود که متأسفانه از کیفیت اسکن مطلوب هم برخوردار نیست.

ابوسهل محمد بن علی بن محمد هروی^{۳۲} (۳۷۲-۴۳۳ق) نحوی، لغت شناس و راوی مشهور کتاب الصحاح از ابن عبدوس است. نسخه الصحاح به روایت ابوسهل هروی در عراق، جبال و مناطق شرق جهان اسلام رایج و متداول بوده است.

ابوسهل هروی نسخه‌ای از کتاب الصحاح را از روی نسخه‌ای با خط جوهری برای خودش کتابت کرده و در سال ۴۲۱ق آن را بر اسماعیل بن محمد عبدوس راوی و شاگرد جوهری قرائت کرده است. صورت این اجازه بر روی چند نسخه موجود از کتاب الصحاح نقل شده است:

قراء علی الشیخ ابوسهل محمد بن علی بن محمد الهروی النحوی أكثر هذا الكتاب و سمع باقیة من لفظی بقراتی علیه فصح له سماع جمیعه منی و روايته عنی و ذلك فی شهر سنه احدی و عشرين و اربع مائه و كتب اسماعیل بن محمد بن عبدوس الدهان النیسابوری بخطه.^{۳۳}

ابوسهل هروی بر روی نسخه کتاب الصحاح خودش، شعری از ابن عبدوس در توصیف کتاب الصحاح نقل کرده که بر چند نسخه موجود الصحاح که بر اساس نسخه ابوسهل کتابت شده‌اند آمده است:

أنشدنا الشیخ أبو محمد إسماعیل بن محمد بن عبدوس النیسابوری لنفسه فی کتاب الصحاح: هذا کتاب الصحاح سید ما صتف قبل الصحاح فی الأدب / یشمل أبوابه و یجمع ما فرقت فی غیره من الكتب. (مانند الصحاح کتابخانه ایاصوفیا، ش ۴۶۸۷)

این عبارت به همین شکل در پایان نسخه الصحاح کتابخانه ملک و الصحاح کتابخانه نور عثمانیه از نسخه الصحاح ابوالرضا نقل شده است. (تصویر ۲)

ابوسهل هروی در حاشیه نسخه خودش توضیحات و یادداشت‌هایی در نقد، شرح و استدراک بر کتاب الصحاح داشته است. حواشی و نقل‌های متعددی که از ابوسهل هروی در حواشی نسخه الصحاح مرعشی و (مجلس + ملک) و همچنین نسخه‌های معرفی شده بعدی نقل شده، نشان می‌دهد نسخه الصحاح او مستقیماً یا با واسطه ریشه در نسخه ابوسهل هروی دارد. در حواشی نسخه الصحاح (ملک + مجلس) همانند نسخه الصحاح مرعشی در موارد متعددی حواشی او با عبارات: «نسخة بخط الهروی»، «قال ابوسهل»، «قال الهروی»، «قال ابوسهل الهروی» و «الهروی» (الصحاح ملک: ص ۵۶۰، ۳۲، ۳۲۱، ۳۴۱، ۴۰۰، ۴۰۵، ۴۳، ۱۹۰ و ... + الصحاح مجلس: برگ ۲۸ الف، ۴۹ ب، ۶۸ ب، ۷۵ الف، ۸۰ الف، ۱۰۷ ب، ۱۱۵ ب، ۱۲۸ الف، ۱۳۲ ب و ...) آمده است. همان طور که گذشت، نسخه ابوسهل از روی نسخه مؤلف کتابت شده و او در حواشی خودش به نسخه اصل جوهری اشاره

۳۲. از آثار موجود او کتاب إسفار الفصیح، شرح و حاشیه‌ای بر کتاب الفصیح از ثعلب در سال ۱۴۲۰ منتشر شده است. برای شرح حال او به مقدمه محقق آن رجوع شود. (اسفار الفصیح، دراسة و تحقیق احمد بن بن سعید قناش، مقدمه تحقیق، ص ۷۴-۱۲۱)
۳۳. کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۰۷۴ پانوس.

کرده است، مانند: «قال الهروي: كذا في الاصل بخط الجوهري...»، «قال ابوسهل: هكذا رأيت بخط الجوهري...». (الصحاح مجلس، برگ ۲۶۱ الف، ب ۲۶۴، ۲۴۴ الف، ب ۲۷، ب ۶۸) ابوسهل در برخی موارد از استادش ابواسامه جُنادة بن محمد الأزدي الهروي نام برده است. (الصحاح، مجلس، برگ ۲۳۲ الف، ب ۲۰۳، ۱۲۷ ب، ۱۸۳ الف، ۳۳ الف، ۱۷۹ الف)^{۳۴}

۲-۴. حواشی نقل شده از «الزجاج»

همانند نسخه کتاب الصحاح مرعشی در این نسخه (مجلس + ملک) مطالبی نسبتاً بلند با عبارت: «قال الزجاجی» در حاشیه‌ها آمده است. (الصحاح ملک، ص ۱۱۶، ۱۱۸ و...) و (الصحاح مجلس، ۱۲۶ ب، ۱۲۸ ب، ۱۳۰ الف، ۱۳۴ ب، ۱۴۲ الف، ۲۳۵ الف، ۲۴۸ ب، ۲۴۹ ب، ۲۵۰ الف، ۲۵۰ ب، ۲۵۹ ب) ظاهراً منظور از «الزجاجی»، ابوالقاسم عبدالرحمن بن اسحاق الزجاجی (م ۳۳۹) از پیشوایان علم نحو و لغت است.^{۳۵} با جستجوی اجمالی در آثار و کتب موجود از او به این مطالب برخورد نکردم و در نتیجه به نظر می‌رسد از یکی از آثار ناموجود او بوده است.

در اینجا فقط برای نمونه یکی از مطالب منقول از زجاجی که نشان‌دهنده تلاش لغویون متقدم و مراجعه آنان به منابع مختلف است نقل می‌شود:

قال الزَّجَّاجِي: لم أر في شيء من كتب أصحابنا البصريين ولا في كتب الكوفيين (الشرط) إلا أن ابن دريد ذكر في الجمهرة (ثرت الرجل اثرطه إذا زريت عليه و عنته) ثم قال: وليس ذلك بثبت و لم أجد للشرط ذكراً في شيء من كتب ابن الأعرابي و الشيباني و قرأت في كتاب النوادر لأبي علي لغدة الأصفهاني و هو كتاب يجمع لغة كثيرة صارت الارض ثرياطة و ردغة بمعنى واحد إذا صارت طينا، قال: و الشرطية الثقيل من الرجال و يقال القصير الحادر، قال: و سالتُ أبا محمد الترمذی ببخارا عن الشرط فذكر أنه قرأ ديوان الأدب على أبي إبراهيم بسمرقند و سمع غير مرة يقرأ عليه ففسر الشرط أنه الفرار و لعله وجد ذلك في مجموع جمع في الصفات بخراسان فاما نقله اللغة بالعراق فلم يذكر واحد منهم هذه الكلمة و هذا التفسة. (الصحاح مجلس، برگ ۲۵۹ ب؛ الصحاح مرعشی، برگ ۱۱۳۷ الف)

۳۴. علاوه بر نسخه ابوالرضا راوندی که دربردارنده مطالب و نکات زیادی به نقل از ابوسهل هروی بوده است، نسخه الصحاح جوالیقی (م ۵۴۰) از طریق نسخه استادش خطیب تبریزی (م ۵۰۲) که ظاهراً ریشه در نسخه الصحاح ابوسهل هروی داشته یا با آن مقابله شده، دربردارنده بخشی از حواشی ابوسهل بوده است. اصل نسخه جوالیقی باقی نمانده، اما تعدادی از نسخه‌های الصحاح موجود ریشه در آن دارند، مانند: الصحاح؛ دانشگاه تهران، ادبیات ۱۳۹ ب، کتابخانه مجلس ۱۳۳۰۹. همچنین یاقوت بن عبدالله نوری (م ۶۱۸) خوشنویس سرشناس اهل موصل، نسخه‌ای از کتاب الصحاح را از روی نسخه ابوسهل هروی کتابت کرده بود. (وفیات الاعیان، ج ۶، ص ۱۱۹؛ کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۰۷۴) چندین نسخه از کتاب الصحاح موجود است که بر اساس نسخه یاقوت کتابت شده‌اند و دربردارنده برخی از حواشی ابوسهل هروی است. می‌توان بر اساس نسخه ابوالرضا، جوالیقی و یاقوت حواشی ابوسهل بر کتاب الصحاح را گردآوری کرد.

۳۵. شخصی دیگر که او را «الزجاجی» نامیده‌اند، ابوالقاسم یوسف بن عبدالله الزجاجی الجرجانی (۳۵۲-۴۱۵) ادیب، لغوی و نحوی که احتمال ضعیف دارد منظور او باشد.

۳-۴. حواشی با علامت «س» و «حاشیه س»

تعدادی از حواشی در نسخه الصحاح کتابخانه آیت الله مرعشی با نشان «س» آمده است. (برگ ۲۳۹ ب، ۲۴۰ الف، ۲۳۵ الف، ۲۳۹ ب (س: کذا قرأته فی الإصلاح)؛ ۲۵۳ الف (س: کذا قرأته ...))، ۲۶۰ الف، ۲۷۴ ب، ۲۷۵ ب، ۲۷۶ الف (س: قلت: کان بعض مشایخی فی ایام و عنفوان اشتغالی بالادب ...؛ ...) و همچنین در حواشی نسخه الصحاح کتابخانه مجلس با نشان «حاشیه س» (برگ ۲۰ الف، ۲۴ الف، ۳۲ الف، ۵۲ ب، ۲۶۱ ب، ۲۶۷ الف؛ الصحاح ملک، ص ۲۷۶) آمده است.

این حواشی ظاهراً از فردی شیعه مذهب بوده است، مانند:

حاشیه س: الجلباب الأزار ... و عن امیر المؤمنین علیه السلام: من أحبنا اهل البيت فليعدّ للفقر جلبابا أي أزارا (الصحاح مجلس، برگ ۲۴ الف؛ الصحاح فرانسه، برگ ۱۸ ب؛ الصحاح مرعشی، برگ ۱۳ ب)

منظور از علامت «س» برایم آشکار نشد. احتمال دارد این علامت نیز اشاره به ابوالرضا راوندی باشد. شاید با بررسی دقیق تر این حواشی و مقایسه آنها با نسخه های دیگر بتوان دقیق تر نظر داد.

۴-۴. حواشی و یادداشت های دیگر

علاوه بر حواشی بالا، چند مورد حاشیه با نشان «ع»، «غ»، «غ»، «نسخه غ» (الصحاح مرعشی، برگ ۱۷ ب، ۲۴ الف، ۲۵ ب؛ الصحاح مجلس، برگ ۳۳ الف، ۳۷ الف، ۳۷ ب، ۴۹ ب، ۵۳ الف) و «نسخه غ من الأصل» (الصحاح مرعشی، برگ ۱۹ الف) آمده است. بخشی از اختلاف نسخه ها در حاشیه با عبارت «نسخه» نگاشته شده است. بخشی از حواشی و اختلاف نسخه ها نیز فاقد هر گونه حرف نشان، رمز و علامت است که کم و بیش در حاشیه نسخه های بعدی هم آمده که شاهدهی است بر اینکه ظاهراً بیشتر آنان برگرفته از همان نسخه الصحاح ابوالرضا بوده است.

بررسی محتوایی این حواشی از توان علمی نگارنده خارج است. مناسب است مجموع کل این یادداشت ها و حاشیه ها به عنوان حواشی نسخه الصحاح ابوالرضا گردآوری و در یک مقاله مستقل ارائه شود.

۵. الصحاح با خط شیرزاد بن ابی عبدالله الجاسمی (کتابخانه نور عثمانیه، ش ۴۷۶۹)

نسخه ای کامل از کتاب الصحاح فی اللغة در کتابخانه نور عثمانیه استانبول به شماره ۴۷۶۹ نگهداری می شود که توسط شیرزاد بن ابی عبدالله بن علی الاسدی الجاسمی کتابت شده است. این نسخه با خط نسخ مشکول در ۴۶۱ برگ است و هر برگ ۲۸ یا ۳۰ سطر دارد. کراسه های آن ۸ برگی است و در گوشه بالای نخستین برگ هر کراسه، شماره آن با عدد و حروف ابجد نوشته شده است، مانند: «یح ۱۸» (برگ ۱۳۵ الف)، «یط ۱۹» (برگ ۱۴۳ الف)، «۲۰» (برگ ۱۵۱ الف)، «۲۱» (برگ ۱۵۹ الف)،

«۲۵» (برگ)، «۲۶» (برگ ۱۹۹ الف) و ... «ند ۵۴». (برگ ۴۲۰ الف) عناوین ابواب با خط مشکی درشت و عناوین فصل‌ها به سنگرف است. واژه‌های معنا شده در متن در حاشیه نیز با رنگ قرمز نوشته شده‌اند تا مراجعه‌کننده به سهولت استفاده کند.

کاتب در شب سه شنبه ۴ ذی‌الحجه سال ۶۰۵ ق از کتابت جزء اول آن فراغت حاصل کرده است:
نجز باب العین من کتاب الصحاح بعون الله و حسن توفیقه و فرغ من تحریره لنفسه
أضعف عبادالله شیرزاد بن أبی عبدالله بن علی الأسدی الجاستی هزیعة لیلة الثلاثاء الرابع
من ذی حجة من شهور سنة خمس [و] ستمائه هجریه. (برگ ۲۲۸ الف)

و در عصر روز یکشنبه ۱۸ ربیع‌الثانی سال ۶۰۷ ق در حالی که عازم سفر مشهد مقدس برای زیارت امام رضا (علیه السلام) بوده، در قریه سیناردک^{۳۶} کتابت آن را به پایان برده است:
... و فرغ من تحریره لنفسه أضعف عبادالله الراجی فضل الله و التمتع به و بسایر کتبه،
شیرزاد بن أبی عبدالله بن علی الأسدی الجاستی عصره یوم السبت الثامن عشره من ربیع
الأخر من شهور سنة سبع و ستمائه فی قریه سیناردک عازماً جازماً زیارة المشهد المقدس
الرضوی علی ساکنه الصلوة و السلام ما اختلف الملوان و لاح الفرقدان إن شاء الله عزوجل
و الحمد لله رب العالمین و صلواته علی نبیه محمد و عترته الطاهرین.

در برگ عنوان نسخه یادداشت تملک کاتب با عبارت: «صاحبه و کاتبه و مالکه شیرزاد بن أبی عبدالله بن علی الأسدی الجاستی» نوشته شده و در ذیل آن با خط ریزتر یادداشتی آمده که نشان می‌دهد نسخه به فرزند کاتب علی بن شیرزاد بن ابی عبدالله^{۳۷} به ارث رسیده است: «ثم انتقل بحکم الارث الی علی بن شیرزاد». فرزند کاتب یادداشت تملکی با خط خودش در پایان نسخه نوشته است:

النوبة الأولى بحق الإرث للعبد الضعیف الراجی فضل الله علی بن شیرزاد بن ابی عبدالله بن
علی الجاستی اللهم ارحمه و الحقه بالصالحین بحق محمد و ذویه. (تصویر ۶)

درباره کاتب این نسخه اطلاع دیگری یافت نشد، ولی به قرینه آنکه این نسخه را برای استفاده شخصی خودش کتابت کرده، معلوم می‌شود او فردی فاضل و عالم بوده است. «جاست» (جاسب امروزی) از مناطق شیعه‌نشین در قرن ۶ و ۷ بوده است که جمعی از فاضلان و ادبای امامی از آنجا برخاستند. شواهد موجود نشان می‌دهد در آن دوره دانش‌پژوهان جاستی برای تحصیل به شهر کاشان و مدارس

۳۶. سناردک یا سیناردک نام قدیمی و اصلی شهر پیشوا (در شهرستان ورامین) که در دوره سلجوقی از مناطق شیعه‌نشین بوده است. (عبدالجلیل رازی، النقص، ص ۵۹۳) درباره تشیع ورامین در قرون ۶-۷ رجوع شود به: رسول جعفریان، تاریخ تشیع در ایران، ص ۵۵۴-۵۶۳.

۳۷. نسخه‌ای از کتاب مقامات حریری به خط او در کتابخانه واتیکان به شماره Sbath266 نگهداری می‌شود.

آن به خصوص مدرسه مجدیة ابوالرضا راوندی و فرزندان‌ش می‌رفتند.^{۳۸}

در پایین صفحه عنوان گواهی انتقال نسخه به شخص دیگر از طریق فروش وجود دارد که بیشتر کلمات آن ناخواناست: «ثم صار بحق الشری... ابن علی بن حسن الحسینی». به دنبال این برگ عنوان، برگ صفحه عنوان دیگری بوده که در دوره متأخر بر روی آن برگی چسبانیده شده و وقفنامه کتاب بر آن نوشته شده است. بر این برگ عنوان دوم، عنوان کتاب و چندین یادداشت دیگر وجود دارد که متأسفانه بیشتر آن قابل خوانش نیست.

بر برگ عنوان ابتدای بخش دوم نسخه نوشته شده است:

المجلد الثانی من کتاب الصحاح فی اللغة تألیف أبی نصر اسماعیل بن حماد الجوهری؛
صاحبه و کاتبه أضعف عباد الله شیرزاد بن أبی عبدالله بن علی الاسدی الجاستی بارک الله
علیه و رزقه التمتع به إن شاء الله تعالی وحده. (برگ ۲۲۹ الف)

نسخه‌های کتاب الصحاح در جزء بندی اختلاف دارند. این نسخه در دو مجلد است که بخش اول کتاب از ابتدا تا پایان «کتاب العین» است و بخش دوم از «باب الغین» تا آخر «باب الیاء» است. البته در حاشیه آن جزء بندی دیگری به این صورت نوشته شده است: الثاني (۴۴ب)، اول جزء السادس (۱۰۵الف)، اول جزء الثامن (برگ ۱۴۸ب)، ابتدا جزء التاسع (۱۶۸ب)، الجزء العاشر (برگ ۱۸۹ب)، جزء الحادی عشر (برگ ۲۱۰الف)، جزء الثاني عشر (برگ ۲۳۲الف)، اول جزء السادس عشر (۳۲۷ب).

همان طور که اشاره شد، جاستی‌ها با حوزه و مدرسه ابوالرضا راوندی در کاشان آشنا بودند و در آنجا حضور داشتند. شیرزاد بن ابی عبدالله الجاستی این نسخه کتاب الصحاح را از روی نسخه‌ای که بر ابوالرضا قرائت شده، نوشته و سپس با آن مقابله کرده است:

فُوقِلَ وَصُحِّحَ بِالْأَصْلِ فَيَصِحُّ إِنْ شَاءَ اللَّهُ، وَانْتَسَخَتْ مِنْ نَسْخَةٍ مَقْرُوءَةٍ عَلَى السَّيِّدِ السَّعِيدِ
ضِيَاءَ الدِّينِ أَبِي الرِّضَا قَدَسَ اللَّهُ رُوحَهُ.

کاتب در ابتدای این نسخه یادداشتی نوشته که بر اساس آن می‌توان گفت احتمالاً کاتب نسخه را از روی نسخه شخصی به نام الشیخ الامام المفید موفق الدین ابوعبدالله جعفر بن بنجیر (نجیر) القمی کتابت کرده است.^{۳۹} متن این یادداشت به صورت زیر است:

۳۸. برای آشنایی با نام تعدادی از کاتبان و عالمان امامی اهل جاست در آن دوره رجوع شود به: مدرسی طباطبایی، «مناظره‌ای میان قم و کاشان از دوره سلجوقی»، قمیات، ص ۸۰-۸۴.

۳۹. درباره این فرد فاضل و اهل دانش اطلاعی پیدا نکردم. نسخه‌ای از قرآن کریم به تاریخ کتابت ماه رجب سال ۵۸۳ق به خط کاتبی فاضل به نام محمد بن جعفر بن بنجیر موجود است. به احتمال بسیار زیاد کاتب این مصحف فرزند این شخص است. برای معرفی این مصحف شریف به مقاله سودمند پژوهشگر ارجمند دکتر مرتضی کریمی نیا با عنوان «الکافی فی التفسیر، اثر گمشده السید الامام ضیاء الدین ابوالرضا راوندی و نسخه قرآن ۴۱۲۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی»، آینه پژوهش، ش ۱۸۲ مراجعه کنید. این مصحف حواشی تفسیری مهم و قابل توجه دارد. پژوهشگر محترم احتمال داده حواشی این مصحف برگرفته از

وجدت هذه الأبيات على ظهر كتاب الصحاح للشيخ الإمام المفيد موفق الدين أبي عبد الله جعفر بن نجير (نحير) القمي منسوبة إلى السيد الإمام السعيد ضياء الدين تاج الاسلام سلطان العلماء علم الهدى أبي الرضا فضل الله بن علي بن عبد الله (كذا والصحيح: عبیدالله) الحسنی الراوندی قدس الله روحه و بزد مضجعه، أنه قد كتبه على ظهر نسخته ...

در ادامه اشعار ابوالرضا راوندی در وصف کتاب الصحاح که در آخر نسخه پیشین (کتابخانه ملک) هم بود آمده است و در ادامه سه بیت شعر دیگر از عالم و ادیب امامی افضل الدین حسن بن علی بن احمد ماهابادی^{۴۰} نوشته شده است:

للإمام العالم أفضل الدين سديد الاسلام سلطان الأدباء والعلماء الحسن بن علي بن احمد
الماهبادي:

وجدت صحاح الجوهرى جواهرأ صحاحاً / تُضئى الليل وهو بهيم

يُفتح انوار الكلام كأنه سما و نوار / الكلام لجوم

فخذها صحاحاً كاسمها لا كغيرها / و هل يستوى ذو صفة و سقيم

بعد از نقل اشعار ابوالرضا و ماهابادی، همانند نسخه پیشین (کتابخانه ملک) این عبارت در ذیل آن نوشته شده است:

كان على نسخة الهروي بخطه أنشدنا الشيخ أبو محمد اسماعيل بن محمد بن عبدوس النيشابورى لنفسه فى كتاب الصحاح: هذا كتاب الصحاح سيد ما صُتِف قبل الصحاح فى الأدب / يشمل ابوابه و يجمع ما فرق فى غيره من الكتب. (تصوير ۵)

همانند سه نسخه معرفی شده پیشین برخی از حواشی با عبارت: «قال ابوسهل» (برگ ۱۳۶ الف، ۲۱۴ الف و ...) و «قال الهروي» (برگ ۳۱۱ الف و ...) و «بخط الهروي» (برگ ۱۱۳ الف ...) آمده که منظور ابوسهل محمد بن علی الهروی است و چند حاشیه نیز از «الزجاجی» (برگ ۵۹ ب، ۶۳ ب) آمده است.

به نظر می‌رسد کاتب اهتمام جدی به نقل تمام حواشی نداشته و به ویژه در بخش دوم نسخه حواشی بسیار اندک است. برخی از حاشیه‌ها با عبارت: «قال ض قدس الله روحه» (برگ ۱۰ ب، ۱۱ ب و ...) و «قال ض رضى الله ...» (برگ ۶۵ ب، ۶۶ ب، ۶۷ الف، ۶۷ ب و ...) یا «قال ض نورالله قبره ...» (برگ ۲۷۷ الف، ۲۸۵ ب) آمده که «ض» اشاره به ابوالرضا راوندی است^{۴۱} و حداقل در یک مورد تعبیر «السيد

تفسیر ابوالرضا راوندی است. به نظر نگارنده هنوز شواهدی کافی برای اثبات این انتساب وجود ندارد.

۴۰. منتجب‌الدین رازی، فهرست، ص ۵۰.

۴۱. از نسخه‌های مقابله شده با نسخه ابوالرضا که از نشانه و علائم «ض» استفاده کرده، می‌توان به نسخه الامالی کتابخانه فیض‌الله افندی اشاره کرد.

بسم الله الرحمن الرحيم عوار الطيف

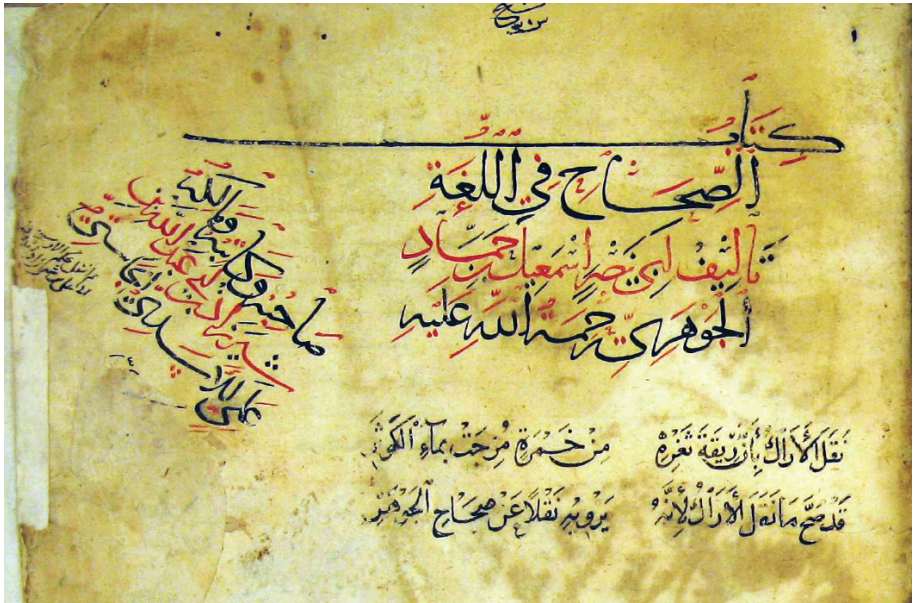
فتا كتاب الصحاح الكسر وهو المشهور ويقال الصحاح الفصح يقال صحح الله فهو صحح
وصحاح الفصح وصحح الادب وصحاح الادب الفصح بمعنى اي غير مقطوع والصحاح تكسر
الصاد مع صحیح ومانه طريق وطرقات ولسيم وليام وقصير وقصان وصغير ووه نماز وقد
جانف الفصح النافذ في فعل نحو صحح وصحاح وشجج وشحاح وعصم وعظام فم تليل
وعنال يفتح الهاء ومثله يري في قولنا صحح الابهاء فالصحاح الفصح تعث ابو الفصح هو
ابو الفصح اسمعيل بن حماد النيسابوري وابو الفصح هو: اهو ابن لخت الفارابي والفارابي هو ابن مريم
ابن مريم الفارابي صاحب ديوان الادب

وجدت هذه الايات على ظهر كتاب الصحاح للشيخ الامام المفيد
موقال بن ابي عبد الله جعفر بن محمد القمي منسوبة الى السيد الامام العبيد بن
ناج الاسلام سبط ابن العلاء عم الهدى ابي الرضا فضل الله بن علي عبد الله الحسيني
الرافذي قد رتب زوجه وورد صححه انه قد كتبه على ظهر نسخة

- ليس صحاح الجوهري الاصح للجوهري
- ما فيه من كسر جمل عن المنكر
- قد كتبت اضاعة من ن ايقات الفصح
- ما هو الاصدق جوهري فقول الذر
- احسنها من ذر جملها من عن ذر
- فما يث في تصحيحه احسن الاوامر
- فلم يكن ليحتمل عرفا بالتهجر
- ومن نظار واضح فقيمة بالفكر
- انفق في تقويمه من عرض جز العبد
- وانت يا قارئه ووقت سوا الغيبر
- شظك ان تذكرني بطلبات الذكر
- ودعوة صلحك تنفعها في اثر
- نظرفيه وانما من الردي والمد
- يا رتب فاغفر لي اذن والوا ان الغفر

للامام العالم افضل الدين سيد الاسلام سبط ابن ابا العلم المصنف الصحاح
وجذب صحاح الجوهري جواهر احكام النضي اللين وهو لم يسم
بفتح ا نوان الكلام كانه سميت و نواز الكلام لجوهر
فقد ما صحاحا كما سمها لا كثيرها وعل استوى ذو صححة و سقميم
كان على نسخة البروي خطه انشد ما الشرح ابو محمد اسمعيل بن
محمد بن بن بزرخ النيسابوري لنفسه في كتاب الصحاح
هنا كتاب الصحاح سيد ما صنف قبل الصحاح في الادب
في نسخة ابو ابيد و صليح الفون في نسخة من الادب

مؤلفه

تصویر (۶): تصویری برگ عنوان و انجامة کتاب الصحاح (کتابخانه نور عثمانیه)

الامام» به کار برده شده است: «قال السيد الامام ض نورالله قبره ...». (برگ ۲۸۶ الف) همچنین مواردی با تعبیر: «قال رضی الله عنه» (برگ ۶۱ الف؛ قس الصحاح فرانسه، برگ ۷۹ الف: قال السيد الامام) آمده که اشاره به اوست.

۶. الصحاح کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۴۲۳۹

نسخه‌ای از کتاب الصحاح در کتابخانه ملی فرانسه با شماره ۴۲۳۹ موجود است. این نسخه الصحاح شامل بخش اول کتاب از آغاز کتاب تا پایان باب الطاء و بخشی از باب الظاء است و از پایان افتادگی دارد. نسخه متعلق به قرن هفتم، با خط نسخ در ۲۵۱ برگ است و هر برگ ۲۷ سطر دارد و تمامی صفحات مجدول است. واژه‌های معنا شده در متن در حاشیه هم نوشته شده است. کراسه‌های آن ده برگی است و در گوشه بالای نخستین برگ هر کراسه، یادداشت شمارش کراسه‌ها با حروف نوشته شده است (برگ ۸۹ الف، ۹۹ الف، ۱۰۹ الف، ۱۱۹ الف و ...) که آخرین آن «الجزء الرابع والعشرون من آ(؟) من کتاب الصحاح فی اللغة» (برگ ۲۲۸ الف) است.

نسخه تصحیح و مقابله شده است و حواشی متعددی دارد. در حاشیه‌ها به کرات یادداشت‌ها و نکاتی با عنوان «قال السيد» و «قال السيد الامام قدس الله روحه»، «قال السيد رحمه الله علیه» (برگ، ۸ ب، ۱۵ الف، ۲۶ ب، ۳۹ ب، ۴۰ الف، ۴۱ الف، ۸۶ الف، ۱۹۶ الف، ۲۲۹ الف، ۱۹۸ الف، ۲۰۰ ب، ۲۰۲ ب، ۲۰۸ الف، ۲۲۳ ب، ۲۲۹ الف، ۱۳۳ ب، ۱۲۸ الف، ۱۴۴ الف، ۱۶۳ الف، ۱۶۴ الف، ۱۷۶ الف، ۱۸۱ ب، ۱۱۹ ب، ۱۲۵ الف، ۱۲۸ الف، ۹۲ ب، ...) آمده که در تمام این موارد منظور سید ابوالرضا راوندی است. در آغاز برخی از یادداشت‌های حاشیه، قبل از نشانه نام او، کلمه «حاشیه» نوشته شده است، مانند: «حاشیه قال السيد الامام رفع الله درجته و اعلى ... منزلته» و «حاشیه قال السيد». (برگ ۱۱ الف، ۱۹۲ الف، ۱۹۸ ب، ۲۲۶ ب، ۲۲۷ ب، ۲۳۶ الف، ۱۳۵ الف، ۱۳۹ ب، ۱۵۳ الف، ۱۵۲ ب، ۱۸۶ الف، ۸۵ ب و ...) حداقل در یک مورد به نسخه ابوالرضا با تعبیر «فی نسخة السيد الامام ضیاء الدین ابی الرضا قدس الله روحه» (برگ ۴۰ ب) اشاره شده است.

همانند نسخه‌های پیشین در موارد متعددی اشاره به ابوسهل هروی و الزجاجی شده است: «قال الهروی» (برگ ۱۵۹ ب، ...) و «الهروی حاشیة» و «حاشیة ابوسهل» (برگ ۱۹۷ الف، ۲۰۶ الف، ۲۰۸ الف، ...)، «بخط الهروی» (برگ ۱۹۸ الف، ۲۱۲ الف، ۱۳۰ الف، ابوسهل ۱۹۹ ب، ۲۰۸ ب، ...)، «قال الزجاجی» (برگ ۷۶ ب، ۸۲ الف، ۱۱۱ ب، ۱۱۵ ب، ۱۱۷ الف و ...)

تعدادی از حواشی با نشان «س» و «س حاشیه» (برگ ۲ ب، ۸ الف، ۲۶ ب، ۲۷ ب، ۲۸ الف، ۳۰ الف، ۳۱ ب، ۳۲ الف و ...) است.

متأسفانه برگ پایانی این نسخه افتادگی دارد و از نام کتاب و تاریخ دقیق کتابت آن اطلاع نداریم، اما

حداقل دو حاشیه آن نشان می دهد که این نسخه موجود از روی نسخه ای از کتاب الصحاح با خط یکی از شاگردان ابوالرضا راوندی به نام علی بن ابی سعد الطیب کتابت شده است. در یک حاشیه آمده است:

کتب علی حواشی النسخة الذی کتبت منه، مولای السید جمال الدین ابونصر علی بن
أبی سعد الطیب القمی علی... أنه من املائه: ... (برگ ۱۴۶ الف)

و در حاشیه ای دیگر آمده است:

حاشیه؛ قال الامام السعید جمال الدین ابوسعید علی بن ابی سعد الطیب سقی الله ...
(برگ ۱۵۳ ب)

ابونصر علی بن ابی سعد محمد بن الحسن بن ابی سعد الطیب / المتطبب القمی (زنده در ۶۱۸ ق)
عالم، پزشک و ادیب امامی اهل قم که در نیمه دوم قرن ششم و دهه های اول قرن هفتم می زیسته
است. معاصر وی شیخ منتجب الدین رازی (زنده در ۶۰۰ ق) درباره او می نویسد:

الشیخ جمال الدین علی بن محمد المتطبب بقم. فاضل، ادیب، طیب.

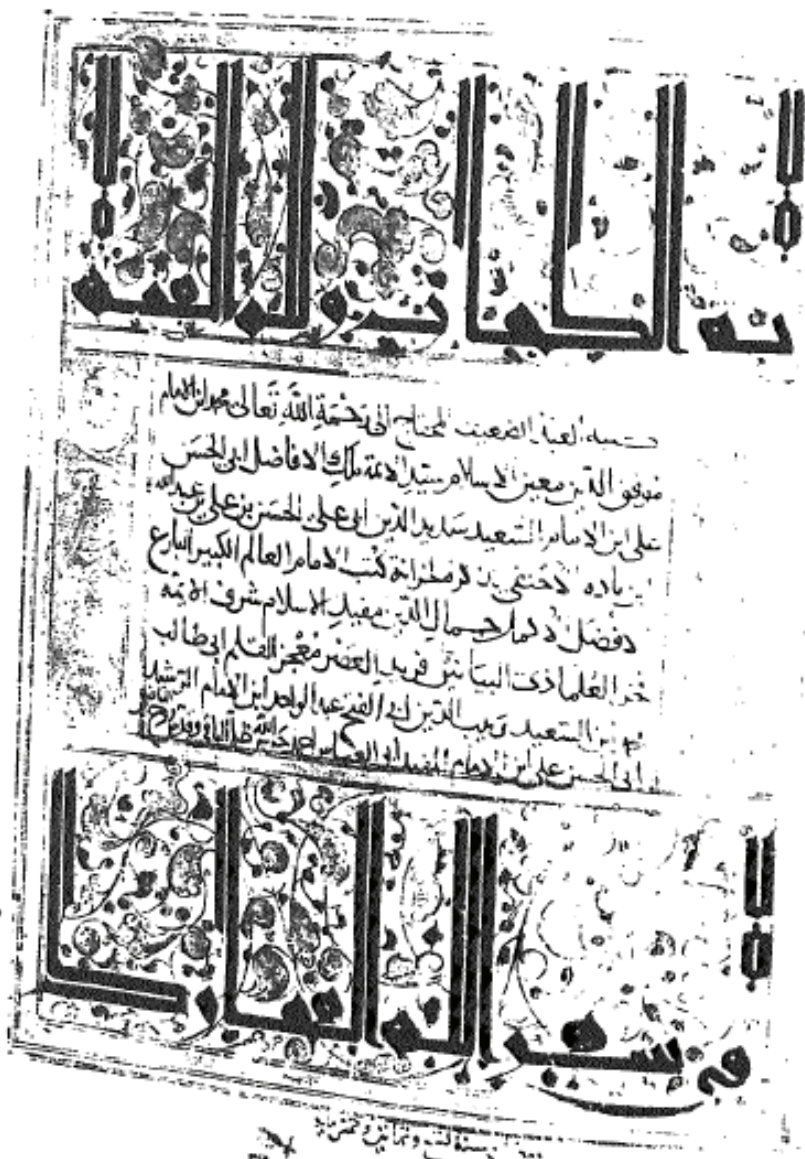
طبق اجازه مندرج در نسخه نهج البلاغه او می دانیم که علی بن ابی سعد از راویان و شاگردان ابوالرضا
راوندی (م ۴۵۷) بوده و ابوالرضا اجازه روایت چند کتاب را به او داده است. ظاهراً وی در حالی که در
سنین جوانی بوده، اواخر عمر ابوالرضا را درک کرده است.^{۴۲}

نکته جالب آنکه یادداشت های متعددی در حواشی نسخه با موضوع گیاهان دارویی و فواید طبی
آنان آمده است. (برگ ۲۷ الف، ۲۷ ب، ۲۸ الف، ۳۰ الف، ۳۸ ب، ۳۹ ب، ۴۳ الف، ۴۵ الف، ۴۶ الف،
۵۱ ب، ۵۲ الف، ۶۱ ب، ۶۳ ب، ۶۶ الف، ۷۲ ب، ۷۳ ب، ۷۵ ب، ۸۰ ب، ۸۶ الف، ۸۹ الف و ...، ۱۸۳ الف،
۲۱۵ الف، ۲۱۷ ب، ۲۲۹ الف، ۲۳۹ الف، ۲۴۷ ب و ...) اگر این حواشی از افزوده های کاتب نباشد،
این احتمال جدی است که این یادداشت ها از علی بن ابی سعد الطیب بوده که بر نسخه کتاب
الصحاح ش افزوده است.

۷. الصحاح با خط محمد بن موفق الدین علی الزیاده الاحنفی (کتابخانه چستریتی، ش ۳۸۵۳)

این نسخه شامل متن کامل کتاب با خط نسخ مشکول در ۵۹۵ برگ است و هر برگ ۲۳ سطر دارد.

۴۲. ایشان نسخه ای از کتاب نهج البلاغه را کتابت کرده و آن را با نسخه ابوالرضا راوندی مقابله کرده و حواشی آن را در نسخه خودش
نقل کرده است. اصل نسخه او باقی نمانده، اما چند نسخه کتابت شده در قرن یازدهم موجود است که مستقیماً یا با واسطه از
نسخه او کتابت شده اند. راقم این سطور مدتی است در حال جستجو و گردآوری اندک اطلاعات پراکنده درباره علی بن ابی سعد
و به ویژه معرفی نسخه نهج البلاغه او هستم.

تصویر (۷): الصحاح (چستریتی)

کراسه های آن ۱۲ برگگی است. در برگ عنوان نسخه کتیبه ای مُذهَّب آمده که عنوان کتاب با خط کوفی نوشته شده و در داخل شمسه آن متنی نوشته شده که ظاهراً و قفنامه کتاب است که به دلیل کیفیت بسیار پایین تصویر آن قابل خوانش نیست. بسمله آغاز هم با خط کوفی کتابت شده است.

کتابت این نسخه در ماه رمضان سال ۵۸۹ق به اتمام رسیده و کاتب در انجامه نام خودش را آورده است:

...کتبه العبد الضعیف المحتاج إلى رحمة الله تعالى محمد بن الامام موفق الدين معين الاسلام سيد الائمة ملك الأفاضل أبي الحسن على بن الامام السعيد سديد الدين أبي على الحسن بن على بن عبد الله الزيادة الأحنفى تذكرة لخزانة كتب الامام العالم الكبير البارع الافضل الاكمل جمال الدين مفيد الإسلام شرف الأئمة فخرالعلماء ذى البیانین (?). فرید العصر معجز القلم أبی طالب محمد بن السعيد ربيب الدين أبی الفتح عبد الواحد ابن الامام الرشید أبی الحسن على بن الامام المفید أبی العباس أحمد - حرس الله ظلّ الباقي و قدس روح ...- فی شهر الله المبارک من سنة تسع و ثمانین و خمس مائه. (تصویر ۷)

کاتب این نسخه فرزند یکی از ادبای فاضل اهل کاشان بوده است. شیخ منتجب الدین رازی درباره پدر او می نویسد:

الادیب موفق الدین علی بن ابی علی الحسن بن علی بن عبد الله بن زیادة^{۳۳} الاحنفی، نزیل کاشان، فاضل صالح.^{۳۴}

کاتب نسخه را برای کتابخانه جمال الدین ابوطالب محمد بن ابوالفتح عبد الواحد بن ابوالحسن علی بن ابوالعباس احمد کتابت کرده است که درباره این شخص اطلاعی پیدا نکردم.

در مجموع حاشیه های اندکی در نسخه وجود دارد که تنها در چند باب نخست این کتاب نوشته شده و در چند مورد حواشی ابوالرضا با تعبیر «السید الامام رحمه الله» و «السید الامام قدس الله روحه» و «السید الامام حرس الله روحه» (فرم ۲۱، ۲۲، ۲۸۱) آمده است. به نظر می رسد این نسخه بر اساس نسخه الصحاح ابوالرضا کتابت یا مقابله شده، اما کاتب اهتمام جدی به نقل حواشی آن نکرده است.

تا اینجا دیدیم کاتبان نسخه های الصحاح معرفی شده پیشین افرادی اهل دانش و فضل از کاشان، قم و اطراف آن بوده اند. این چند نسخه به تنهایی دلالت دارد که نسخه الصحاح با تصحیح و روایت ابوالرضا در نیمه دوم قرن ششم و قرن هفتم از نسخه های اساسی و رایج در مناطق کاشان و قم و

۳۳. در متن تحقیق الفهرست مرحوم آقا عبد العزیز طباطبایی این کلمه در متن «زیارة» ضبط شده و در یاورقی به سه نسخه بدل دیگر از جمله «زیادة» اشاره شده است. بر اساس این نسخه مشخص می شود ضبط درست «زیادة» است.

۳۴. منتجب الدین رازی، فهرست، ص ۱۳۰

مناطق اطراف آن بوده است. در ادامه نسخه نسبتاً متأخر دیگری که ریشه در نسخه الصحاح ابوالرضا دارد معرفی می شود.

۸. الصحاح کتابخانه ملی، شماره ۳۶۷۰

نسخه ای از کتاب الصحاح در کتابخانه ملی ایران با شماره ۳۶۷۰ نگهداری می شود. این نسخه در ۵۳۳ برگ با سه خط کاملاً متفاوت است که هر کدام در زمان های مختلف (بخش اول در قرن ۹ یا ۱۰، بخش دوم در ۹۸۸ق و بخش سوم در ۱۱۱۶ق) کتابت شده اند.^{۴۵} بخش هایی از ابتدای آن با خط نسخ و احتمالاً در قرن نهم (برگ ۱ تا ۲۹؛ برگ ۱۱۸ تا ۲۱۵) کتابت شده است. این بخش دارای حواشی است که بیشتر آنان با حواشی نسخه های پیشین یکسان است و در آغاز برخی از آنان عبارت هایی مانند: «قال السيد الامام»، «قال السيد» (برگ ۱۶ الف، ۲۳ الف، ۱۵۲ الف، ۱۵۴ الف، ۱۵۶ الف، ۱۶۴ الف) و «بخط السيد رضی الله عنه» (برگ ۱۶۵ الف) آمده که اشاره به ابوالرضا است.

یکی از حاشیه ها عبارتی قابل تأمل دارد:

نضخان بسكون الضاد فی نسخ معتمده (منها نسخة الهروی المنتسخ هذه النسخة عنها و نسخة السيد الامام رضی الله عنه) و یسمى اضماراً فی العروض ... (ملی برگ ۱۶۴ الف)

این یادداشت در حاشیه نسخه های پیشین (بدون هیچ نشانه و علامتی) آمده، ولی فاقد عبارت داخل پرانتز است. (الصحاح مرعشی برگ ۵۷ الف؛ مجلس برگ ۹۴ ب؛ فرانسه برگ ۹۲ الف؛ نور عثمانیه برگ ۷۱ الف)

در این بخش هفت نسخه از کتاب الصحاح که بر اساس نسخه ابوالرضا کتابت یا حداقل با آن مقابله شده و در بردارنده حواشی او بودند، معرفی شد، اما برخی نسخه های دیگر از کتاب الصحاح است که نمی توان نظری دقیق درباره ریشه آنان داد. نسخه ای تقریباً کامل از کتاب الصحاح در کتابخانه مجلس با شماره ۷۵۹۵ موجود است که احتمالاً از قرن دهم است. در یکی از حواشی آن عبارت: «... فی نسخة السيد الامام ابی الرضا الراوندی ...» (برگ ۴۳ ب) را می بینیم و برخی حواشی از الهروی نقل شده که با نسخه های پیشین یکسان است. همچنین نسخه ای از کتاب الصحاح در کتابخانه حکیم اوغلو وجود دارد که در بردارنده چند مورد از حواشی ابوالرضاست.

۹. شعر ابوالرضا درباره کتاب الصحاح

همان طور که گذشت، ابوالرضا راوندی اشعاری در توصیف کتاب الصحاح داشته که در پایان نسخه الصحاح کتابخانه ملک و در یادداشت آغاز نسخه کتابخانه نور عثمانیه آمده است. این اشعار بر

۴۵. فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی، ج ۱۶، ص ۲۶۸-۲۶۹. در فهرست به این نکته اشاره نشده است.

برگ عنوان نسخه ای کهن از کتاب الصحاح در کتابخانه دولتی برلین با شماره Ms. or. fol. 1393 نوشته شده است. این نسخه شامل بخش نخست کتاب از ابتدای کتاب تا اواخر «باب العین» و در قرن ششم یا هفتم کتابت شده است. عنوان کتاب و بسمله و عناوین ابواب با خط کوفی نوشته شده است.^{۴۶} چند برگ آخر با خطی متأخر کتابت شده و از پایان افتادگی دارد. در برگ عنوان آن شعر ابوالرضا با خطی متفاوت از متن با عبارت: «قال السيد الامام السعيد ضياء الدين علم الهدى سلطان العلماء حجة ... قدس الله روحه و نور ضريحه في الصحاح: ...» آمده است.^{۴۷}

در چند نسخه متأخرتر که این اشعار در برگ عنوان آنها آمده، این شعر به خود جوهری نسبت داده شده است، (الصحاح کتابخانه ملی، شماره ۳۶۳؛ الصحاح، دانشگاه تهران، شماره ۱۳۶۹) اما به نظر می‌رسد نادرست است. انتساب این شعر به ابوالرضا در چند نسخه کهن و مقایسه آن با شعری که ابوالرضا راوندی در توصیف کتاب الغریبین سروده، انتساب این اشعار را به او تأیید می‌کند.

در اینجا متن اشعار ابوالرضا درباره کتاب الصحاح آورده می‌شود:

ليس صحاح الجوهرى إلا صحاح الجوهر	ما فيه من منكسر جل عن المنكسر
قد ملئت أضلاعه من رائقات الفقر ما هو	إلا صدف حوى فنون الدّر
أحسن بها من درر أجمل بها من غرر	قاسيت فى تصحيحه إحدى الدواهي الكبير
فكم و كم من ليلية غمرتها بالسّهر	و من نهار واضح قضيته بالفكر
أنفق فى تقويمه من عرض حرّ العمر	و أنت يا قاريه وقيت سوء الغير
شرطك أن تذكرنى بطيبات الذكر و دعوة	صالحة تبعثها (تبعها) فى اثر (ى)
تنظر فيه و أنا رهن الثرى و المدر يا رب	فاغفرلى إذن و الويل إن لم تغفر

۱۰. کتاب الصحاح به روایت و تصحیح یعقوب بن احمد النیشابوری

۴۶. استفاده از خط کوفی در نوشتن عنوان کتاب، بسمله و عناوین ابواب در نسخه های کتابت شده در قرون ۶-۷ در مناطق کاشان و قم متداول و رایج بوده و این ویژگی در چند مورد از نسخه های الصحاح پیشین هم وجود داشته است. وجود این خصوصیت در نسخه الصحاح برلین و نیز وجود شعر ابوالرضا بر آن نشان دهنده کتابت آن در همان مناطق است، اما آیا این نسخه ریشه در الصحاح ابوالرضا دارد؟ پاسخ به این سؤال آسان نیست؛ زیرا به جز موارد بسیار اندک فاقد حواشی است.

۴۷. نسخه ای از نیمه نخست کتاب الصحاح (تا پایان «کتاب الظاء») در کتابخانه المكتبة القادریه در بغداد موجود است که در توصیف آن نوشته اند: «نسخة حسنة، بخط نسخ، مشکول فى معظمه، كتبها محمد بن شیخ علی بن شیخ محمد الکرسیحی (کذا غیر معجمة) فى عام ۷۸۸هـ و فى أولها ورقة عليها فائدة عن الكتاب و ترجمة المؤلف و أبيات فى مدح الكتاب للسيد فضل الله بن علی الحسينى كتبها بخطه». (الآثار الخطية فى المكتبة القادریه، ج ۳، ص ۱۹۲) احتمال دارد این نسخه هم ریشه در نسخه ابوالرضا راوندی داشته باشد.

آغاز روایت کتاب الصحاح از جوهری را باید در نیشابور پیگیری کرد. بعد از طبقه شاگردان و راویان مستقیم نیشابوری او، از افراد مؤثر در طبقه دوم روایت و ترویج کتاب الصحاح در نیشابور می توان از ابوالفضل عبیدالله بن احمد المیکالی (م ۴۳۶)، ابوالفضل احمد بن محمد میدانی نیشابوری (م ۵۱۸)، یوسف بن حسن بن یوسف بن محمد بن محمد بن ابراهیم بن اسماعیل الخارزنجی، یعقوب بن احمد نیشابوری و پسرش حسن نام برد.

از نسخه های کتاب الصحاح که ابوالرضا راوندی در اختیار داشته و نسخه خودش را با آن مقابله کرده، نسخه ای متعلق به ادیب سرشناس خراسان ابوالفضل عبیدالله بن احمد المیکالی (م ۴۳۶) بوده است:^{۴۸}

... أنه عارضها بنسختين احدهما المنتسخ منه و هي في غاية الصحة والأخر نسخة كانت
للامير السعيد ابي الفضل عبدالله بن احمد الميكالي .رحمة الله عليه .قد صحح بعضها
الاستاذ أبويعقوب (كذا) بن احمد النيسابوري .رحمة الله عليه .و صححها بقدر جهده .
(الصحاح، كتابخانه ملك ۳۵۵، برگ آخر)

در حواشی نسخه کتاب الصحاح مرعشی به «نسخه المیکالی» اشاره شده است. (برگ ۸۹ الف، ۹۲ الف، ۹۶ ب، ۱۰۲ الف؛ الصحاح، فرانسه، برگ ۱۴۶ ب)

بخشی از نسخه کتاب الصحاح المیکالی که در اختیار ابوالرضا بوده، توسط یعقوب بن احمد نیشابوری (م ۴۷۱) تصحیح شده است. یعقوب بن احمد از ادبای برجسته در نیشابور و از اصحاب و نزدیکان ابوالفضل میکالی بود. از او با عنوان «استاذ البلد و استاذ العربية و اللغة» نام برده شده است.^{۴۹} او اهتمام ویژه ای به روایت و ترویج کتاب نهج البلاغه در نیشابور داشته و ابوالرضا با نسخه نهج البلاغه به روایت او آشنا بود. ابوالرضا کتاب صحیفه سجادیه را بر اساس روایت نیشابوری آن از استادش قطب الدین محمد نیشابوری از حسن بن یعقوب از پدرش یعقوب بن احمد روایت می کرده است. (الصحیفه السجادیه، مرکز احیاء، ش ۳۱۳۹)

ابوالرضا در یکی از حواشی خود از یعقوب بن احمد نام برده است:

قال السيد الامام رحمه الله: قرأت بخط الأستاذ يعقوب بن أحمد بن محمد .رحمة الله .علي
حاشية النسخة في هذا الموضع في هذا الحرف خلل مع اتفاق النسخ، فإن شاهد يدل
بخلاف ما اثبتته وقد ذكر الله في موضعها من الكتاب وقال هي ما يلقيه الطاحن في فم
الرجي (?) و جمعها اللهمي .(الصحاح مرعشي، برگ ۸۳ ب؛ الصحاح مجلس ۸۳۴۷، برگ

۴۸. ابوالرضا راوندی نسخه ابوالفضل المیکالی از کتاب الحماسة ابوتام را نیز در اختیار داشته است.

۴۹. فارسی، المنتخب من السباق، ص ۸۰۲.

۱۶۳ب؛ با اختلاف جزئی در حاشیه الصحاح فرانسه ۴۲۳۹، برگ ۱۳۶ب)

مناسب است در اینجا به نسخه ای اشاره شود که صورت یادداشتی را نقل کرده که در آن به روایت الصحاح توسط یعقوب بن احمد اشاره شده است. این نسخه کامل از کتاب الصحاح در کتابخانه مدرسه مروی به شماره ۳۵۵ نگهداری می شود. کاتب آن عبدالرحمن بن ایوب در ۱۷ ربیع الآخر سال ۱۰۳۵ق از کتاب آن فراغت یافته است. خوشبختانه کاتب صورت انجامه نسخه اساس را آورده که به این شکل بوده است:

هذا آخر کتاب الصحاح فی اللغة کتبه احمد بن ابی الفتح بن محمود الشیبانی العطار^{۵۰} فی مدة آخرها ثالث شهر رمضان من سنة سبع و خمسين و ستمائه من نسخة بخط أبی سهل محمد بن علی بن محمد الهروی النحوی و الحمد لله رب العالمین و صلوته علی سیدنا محمد و آله و سلم.

در ذیل آن نوشته است:

صورة ما علی أصله بخط الهروی:

عارضت بهذا الكتاب من أوله إلى آخره و هو عشرة أجزاء هذا الجزء آخرها مع الشيخ أبی محمد إسماعیل بن محمد بن عبدوس الدهان النيسابوری. أیده الله. و هو رواية عن مؤلفه أبی نصر اسماعیل بن حماد الفارابی الجوهری. رحمه الله. و ذکر لی الشيخ أبو محمد. أیده الله. أن الجوهری ابن اخت أبی ابراهیم إسحاق بن ابراهیم الفارابی. رحمه الله. صاحب کتاب دیوان الأدب و فاریاب مدینه من مدن ماوراء النهر قریبه من بلاد الترك السغدیة منهم و كان الفراغ من معارضته فی ذی القعدة سنه إحدى و عشرين و أربع مائه؛

و علیه أيضا قرأتُ جميع هذا الكتاب من أوله إلى آخره علی الشيخ الحافظ أبی الفضل محمد بن طاهر المقدسی^{۵۱}. وفقه الله. و أخبرنی أنه سمعه جميعه علی الأستاذ الامام یعقوب بن احمد الأديب بقراءة الامام أبی العلاء محمد بن محمد الغانمی^{۵۲} الأديب فی شهر سنة ثلث و سبعین و أربع مائه و قابلت هذه النسخه بأصله فوافقت إلا فی عدة مواضع وقعت فی أصله سهواً و فی هذه النسخه صواباً و رواه الأديب یعقوب عن الأستاذ عبد الرحيم بن محمد النيسابوری عن مولفه رحمه الله و كتب الحسن بن عمران بن حسان المغربي النحوی و لله الحمد و المنه.

کاتب این نسخه در ذیل یادداشت بالا با رنگ قرمز نوشته: «هذه الورقة صفة النسخة التي كتبت هذه

۵۰. کمال الدین احمد بن ابی الفتح بن محمود الشیبانی الحموی العطار (۶۲۶-۷۰۲ق). (درباره او رک به: ابن فوطی، مجمع الادب، ج ۴، ص ۱۱۰؛ صفدی، الوافی الوفیات، ج ۸، ص ۱۰۹-۱۱۰؛ ابن تغری بردی، المنهل الصافی، ج ۲، ص ۲۱۰-۲۱۱)

۵۱. ابوالفضل محمد بن طاهر المقدسی (۴۰۸-۵۰۷). (درباره او رک به: ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۳۶۱-۳۷۱)

۵۲. محمد بن غانم الغانمی (۴۶۴-۵۵۳). (درباره او رک به: باخزری، ذمیه القصر، ج ۲، ص ۸۹۵؛ سمعانی، الانساب، ج ۱۰، ص

النسخة منها فانها عجيبة كما ترى» و در کنار آن آمده است: «ثلثين هذه النسخة منها و الثلث الاول من نسخة بخط ياقوت المستعصمي^{۵۳} بمصر...».

سخن آخر آنکه یاقوت حموی (م ۶۲۶) نسخه ای کامل از کتاب الصحاح با خط حسن بن یعقوب النیشابوری را دیده که توسط حسین بن مسعود الصرام^{۵۴} بر او قرائت شده و گواهی قرائتی در ماه رجب سال ۴۷۱ ق برای او نوشته است:

و وجدت على ظهر كتاب الصحاح و كانت مجلدة واحدة كاملة بخط الحسن بن يعقوب بن احمد النيسابوري اللغوي الاديب ما صورته: قراء على هذا الكتاب من اوله إلى آخره، بما عليه من حواشيه من الفوائد، معارضا بنسختي مصححاً اياها، صاحبه الفقيه الفاضل السيد الحسين بن مسعود الصرام، بارك الله له فيه و هو اجازة لى عن الاستاذ أبى منصور عبد الرحيم بن محمد البيشكى^{۵۵} عن المصنف و كتبه الحسن بن يعقوب بن أحمد فى شهر الله الاصح سنة احدى و سبعين و أربعمائه^{۵۶}.

در پایان از پژوهشگران و خوانندگان محترم درخواست دارم ایرادات، اشتباهات و نکات تکمیلی درباره این نوشتار را تذکر بفرمایند.

۵۳. در پایان کتاب الباء نوشته است: «نقل ذلك من نسخة بخط ياقوت مقابلة على نسخة بخط أبى سهل الهروى النحوى». در همین بخش چندین حاشیه «من خط ياقوت» نقل شده است. به نظر می رسد در نسخه اساس «ياقوت» اشاره به ياقوت بن عبدالله نوری موصلی (م ۶۱۸) خوشنویس سرشناس اهل موصل بوده است، اما کاتب به اشتباه او را «ياقوت مستعصمی» پنداشته است.

۵۴. ابو عبدالله حسین بن مسعود بن حسین المستملی (م ۴۹۷ ق)؛ شاب صالح، من جملة خواص الشحاميه. (المنتخب من السياق، ص ۲۸۵، ۷۱۵)

۵۵. ابومنصور عبدالرحيم بن (محمد) نجم البيشكى (م ۴۵۳ ق). جوهری کتاب الصحاح را برای او تألیف کرده است. (معجم الادباء، ج ۲، ص ۶۵۷-۶۶۰) بر اساس برخی اجازات شیعی محمد بن علی بن عبدالصمد التمیمی از راویان کتاب الصحاح از البيشكى بوده است. (بحار الانوار (اجازه علامه)، ج ۱۰۷، ص ۸۶)

۵۶. ياقوت حموی، معجم الادباء، ج ۲، ص ۶۶۰-۶۶۱.

کتابنامه

- ابن خلکان، احمد بن محمد؛ وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان؛ تحقیق احسان عباس؛ بیروت، دارالفکر.
- ابن فوطی؛ مجمع الآداب فی معجم الألقاب؛ تحقیق محمد الکاظم؛ تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۵.
- ابوالرجاء قمی؛ ذیل نفثة المصذور؛ تصحیح حسین مدرس طباطبایی؛ تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
- ابوالرضا راوندی، فضل الله بن علی؛ الحماسة ذات الحواشی؛ نجف، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۳۰ق.
- _____؛ ضوء الشهاب؛ تحقیق حسن قاسمی؛ تهران، ۱۳۹۷.
- افندی، میرزا عبدالله؛ ریاض العلماء؛ قم، مکتبة آية الله مرعشی.
- آقابزرگ طهرانی؛ طبقات اعلام الشيعة؛ بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۳۰.
- باخزری، علی بن حسن؛ دمیة القصر و عصرة أهل العصر؛ تحقیق محمد التونجی؛ بیروت، دارالجمیل، ۱۴۱۴.
- ذهبی، محمد بن احمد؛ سیر اعلام النبلاء، بیروت، مؤسسة الرساله.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان؛ راحة الصدور و آية السرور؛ تصحیح محمد اقبال.
- سرگین، فواد؛ تاریخ التراث العربی؛ قم، مکتبة آية الله المرعشی، ۱۴۱۲ق.
- سمعی، عبدالکریم بن محمد؛ الانساب؛ تحقیق عبدالرحمن معلمی؛ حیدرآباد، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۸۲ق.
- صفدی، خلیل بن ایبک؛ الوافی بالوفیات؛ تحقیق احمد الاناوط و ترکی مصطفی؛ بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
- طباطبائی، عبدالعزیز؛ «فی رحاب نهج البلاغه (۵): نهج البلاغه عبر القرون»؛ تراثنا ربیع الاخر - رمضان ۱۴۱۴ق، العدد ۳۵-۳۶.
- عمادالدين كاتب، محمد بن محمد؛ خريده القصر و جريدة العصر؛ تحقیق محمد بهجة الاثری؛ المجمع العلمی العراقی.
- _____؛ خريده القصر و جريدة العصر؛ فی ذكر فضلاء اهل فارس؛ تهران، مركز نشر ميراث مكتوب، ۱۳۷۸.
- فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل؛ المنتخب من السياق لتاريخ نيسابور؛ تحقیق محمدکاظم المحمودی؛ تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱.
- فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)؛ به کوشش مصطفی درایتی؛ تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۲.
- قزوینی رازی، عبدالجلیل؛ نقض؛ تحقیق جلال الدین محدث؛ تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحار الانوار (اجازات)؛ تهران، المکتبة الاسلامية، ۱۳۷۴.
- مرعشی، شهابالدين؛ لمعة النور و الضیاء فی ترجمة السيد ابی الرضا.
- منتجبالدين رازی؛ فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم؛ تحقیق عبدالعزیز طباطبائی، ۱۴۰۴.
- یاقوت حموی؛ معجم الادباء؛ تحقیق احسان عباس، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۳.
- _____؛ معجم البلدان؛ بیروت، دار صادر، ۱۳۹۷ق.